

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5)“1942“
353(497.5)“1942“
Primljeno: 25.2.2013.

VELIKA ŽUPA DUBRAVA IZMEĐU TALIJANA, ČETNIKA I PARTIZANA 1942. GODINE

FRANKO MIROŠEVIĆ

SAŽETAK: U ovom prilogu autor opisuje prilike u Velikoj župi Dubrava 1942. godine. Središnja problematika u ovom radu državnički je položaj institucija Velike župe Dubrava u odnosu na vojne i političke subjekte koji su u to vrijeme djelovali u toj teritorijalnoj upravnoj jedinici NDH. Tri su bitna faktora koja su 1942. djelovala unutar nje. Na osnovi navedenog zaključuje se da je vlast Velike župe Dubrava bila uvelike ograničena, a to je ograničavanje dolazilo od talijanske vojne komande, te četničkog i partizanskog pokreta koji su u njoj djelovali.

Ključne riječi: Hercegovina, Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Velika župa Dubrava, 1942, Drugi svjetski rat, partizani, četnici

Keywords: Herzegovina, Independent State of Croatia (NDH), 1942, Velika župa Dubrava, WW II, partisans, Chetniks

Uvod

U 51. broju *Anala* tiskan je članak »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini« u kojem se obrađuju prilike u Velikoj župi Dubrava (u daljnjem tekstu VŽD) od talijanske reokupacije Druge zone do kraja 1941. godine. U ovom članku nastavlja se obrada prilika u toj župi u 1942. godini, prvenstveno s obzirom na ograničeni suverenitet te velike župe koji je bio ugrožen od talijanske vojne vlasti, četnika i partizana.

Napadi ustanika, započeti u kolovozu 1941. godine u kotarskim oblastima istočne Hercegovine koja je ulazila u sastav VŽD (Trebinje, Bileća, Gacko,

---

Franko Mirošević, povjesničar u mirovini. Adresa: Papova 10, 10 000 Zagreb. E-mail: frankomirosevic@net.hr

---

Čapljina i Ravno/Ljubinj), uspostavom talijanske reokupacije početkom rujna 1941. nisu se smirivali, iako je došlo do izvjesnog zatišja i jenjavanja borbi. Izvještaji domobranskih komandi iz prosinca 1941. godine ukazuju na sve življe ustaničke akcije. Oni provode mobilizaciju na zauzetim područjima, što muslimansko i katoličko stanovništvo prihvaća sa zebnjom i strahom od mogućih represalija. Ono traži od vlasti NDH da hitnim akcijama spriječe jačanje ustaničke moći. Izvještaji domobranskih postrojbi i kotarskih oblasti velikom županu ukazuju da muslimani i katolici gube povjerenje u vlast NDH.¹

U jednom dokumentu piše: “Planski i uspješno izveden napad četnika i komunista na ovaj kotar izazvao je slabljenje morala kod Hrvata, a naročito malodušnih, jer su tim bili demoralisani, pošto nije naša vojska uspjela da ih potpuno zaštiti.”² Istina, ustanici ne vode operacije širih razmjera, ne napadaju jače utvrđena mjesta i središta kotarskih oblasti, već prostore udaljenije od jačih uporišta. Oni tim svojim oružanim akcijama kontroliraju i onemogućuju funkcioniranje vlasti VŽD na pojedinom prostoru. Napadaju iz zasjede manje skupine talijanskih vojnika, domobrana i oružnika. Uz navedeno, napadaju oružničke postaje, uništavaju telegrafske i telefonske žice i stupove, demoliraju željezničke tračnice i napadaju vlakove, pljačkaju stoku i hranu seljacima. “U kotarima Ravno, Gacko, Bileće i Trebinje u svojim rukama drže planinske lance i dominirajuće položaje.”³ Telefonsko-telegrafske veze prekidane su između središta kotarskih oblasti u kojima su bile smještene talijanske i domobranske jedinice (Trebinje, Bileće i Gacko).

Ustanici su vodili borbe na području navedenih oblasti, naročito na odsjeku prema crnogorskoj granici, odakle im je dolazila pomoć u ljudstvu i oružju. Krajem studenog 1941. ustanici su uspjeli zauzeti oružničke postaje u kotarskoj oblasti Trebinje, u mjestima Lastva i Grab Zubci, te demolirati električnu centralu kod mjesta Parež. Ustanici su početkom prosinca 1941. godine uspjeli opkoliti Bileća i potpuno ga odsjeći od Trebinja. Blokada je trajala sve do 22. prosinca 1941, kada su je talijanske snage iz Trebinja razbile, porazivši ustanike kod

---

¹ Muslimani i katolici su u izvještajima prikazani kao Hrvati.

² Izvještaj Kotarskog predstojništva Gacko VŽD br. 118/1941 od 20.10.1941 (fond Velike župe Dubrava, dalje: VŽD, kutija 1, dok. br. 1502, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, dalje: HDA). U to vrijeme još nije došlo do jasnije diferencijacije u ustaničkim redovima, do koje će doći krajem prve polovice 1942. godine. Pobunjenici (ustanici) su navedeni pod nazivom četnici-komunisti ili četnici-partizani.

³ Izvještaj zapovjedništva 4. oružničke pukovnije o borbama u istočnoj Hercegovini (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini*, knjiga 2. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1951: dok. br. 104).

mjesta Jasen i Moska. Stanovništvo Bileća i vojska u njemu u tom su se razdoblju nalazili u vrlo teškoj situaciji. Zbog nemogućnosti dostave hrane i ratnog materijala, hranu i oružje dostavljali su u Bileću avioni. Na prostoru prema crnogorskoj granici ustanike su predvodili komunisti koje su pomagali crnogorski partizani predvođeni Savom Kovačevićem. Iz navedenog je vidljivo da su talijansko-domobranske snage Bileća i Trebinja u tijeku prosinca 1941. bile stalno zauzete borbenim akcijama, nastojeći suzbiti ustanike.

Na području kotarske oblasti Gacko bilo je mnogo mirnije. Međutim, zadnjih dana prosinca 1941. i toj oblasti prijete ustanička opasnost iz pravca Avtovca i Foče. Oko izvora Sutjeske ustanici su uspjeli osvojiti sva sela, čime je Gacko bilo neposredno ugroženo, jer od Foče vodi prirodan prometni pravac prema Gackom i Nevesinju. Na tom prostoru nalazilo se područje zvano Borač (blizina izvora Neretve) naseljeno uglavnom muslimanima koji su bili dobro naoružani. U prvoj polovici 1942. to će područje biti jako ustaško uporište, inače zvano i “ustaški Alkazar”. U njemu se nalazila jaka ustaška bojna koja je bila strah i trepet za okolno srpsko stanovništvo. Početkom 1942. u Borču je bilo oko 800 naoružanih ustaša.⁴ Ustanici su napadali odsjek željezničke pruge Dubrovnik-Hum-Zavala i time ugrožavali komunikaciju Mostar-Dubrovnik i Dubrovnik-Trebinje. Željezničku prugu kod Zavale ustanici su razorili 19. prosinca 1941. napavši Uskoplje, zapalivši željezničarsko skladište i oružničku postaju Ivanica nedaleko Uskoplja.⁵ Cestu Dubrovnik-Trebinje osiguravale su talijanske jedinice na kamionima, ali samo za povoljna vremena i to samo s njihovim kolonama. Snježne nepogode započele su 27. prosinca 1941. i prekinule promet na cesti Dubrovnik-Trebinje. Treba znati da tada još nije bila ni popravljena željeznička pruga Dubrovnik-Trebinje.⁶

Izvjestitelj stožera 6. pješačke divizije u svezi s navedenim konstatira: “Ovaj odsjek je vrlo osjetljiv kako s talijanskog tako i s našeg gledišta jer odmetnici imaju svoja pribježišta u planinama sjeverno i južno od Popovog Polja i mogu željezničku vezu lako presjeći. Mogu se spustiti i prema morskoj obali kod Slanog (put Zavala-Slano), Trstena i Zatona.”⁷

⁴ Savo Skoko, »Ustaničke borbe i zločini ustaša u gatačkom kraju.«, u: *Hercegovina u NOB*. Beograd: Vojno delo, 1961: 105-106.

⁵ Izvještaj stožera 6. pješačke divizije o borbama na terenu Hercegovine u mjesecu decembru 1941, Mostar 7.1.1942 (*Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 195). U ovom dokumentu aktivnost ustanika označava se partizanskom akcijom.

⁶ Izvještaj stožera 6. pješačke divizije o borbama na terenu Hercegovine u mjesecu decembru 1941, Mostar 7.1.1942 (*Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 195).

⁷ Izvještaj stožera 6. pješačke divizije o borbama na terenu Hercegovine u mjesecu decembru 1941, Mostar 7.1.1942 (*Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 195).

Oružane snage NDH na prostoru VŽD bile su pod zapovjedništvom 32. talijanske divizije *Marche* (zapovjednik Giuseppe Amico), čiji je stožer bio u Dubrovniku. Divizija je imala posade u Dubrovniku, Slanom, Metkoviću, Trebinju, Bileću, Avtovcu, Gackom i Plani. Domobranska 6. pješačka divizija imala je svoje posade u Dubrovniku, Trebinju, Bileću i Gackom. Ova divizija izvršavala je svoje zadatke pod vrlo teškim uvjetima, s nesigurnim komunikacijama i oskudicom u hrani.⁸

Vlast u VŽD nije bila zadovoljna politikom talijanske vojne komande. Uvedenom reokupacijom njena je vlast bila uvelike ograničena. U svemu je bila podčinjena talijanskoj vojnoj komandi. Time je zapravo bio i ograničen suverenitet VŽD na njezinu prostoru. Toj vlasti nije odgovarala ni politika talijanskih generala prema pravoslavnom stanovništvu. Talijani to stanovništvo štite od ustaških progona. Tom su politikom Talijani željeli otupiti otpor ustanika. Koketiranje generala Alessandra Lusane s četničkim vođama dovest će sredinom 1942. godine do ulaska četničkih odreda pod zapovjedništvo talijanske vojne komande.⁹

Ovom talijanskom politikom katoličko i muslimansko stanovništvo doći će u težak i nezavidan položaj. Naime, Talijani reokupacijom traže razoružanje svih neregularnih postrojbi. Katolici (Hrvati) i Muslimani predaju oružje, a Srbi ne. S druge pak strane, talijanska vojna komanda traži da se sve ustaške postrojbe povuku iz VŽD, posebno s područja koje su naseljavali Srbi. Time je otpor Hrvata i Muslimana četnicima i partizanima uvelike bio oslabljen. Malobrojno oružništvo i domobranske snage nisu mogle niti smjele braniti katoličko i muslimansko stanovništvo od ustanika dok to ne odobri talijanska vojna komanda.

Kao što su dio pravoslavnog stanovništva Talijani pridobili za suradnju, htjeli su pridobiti na suradnju i Muslimane i osnovati muslimansku miliciju, čiji su odredi već postojali, ali su bili u sastavu obrambenih snaga NDH. Po talijanskoj zamisli, njezin karakter trebao je biti protuhrvatski i trebao je biti ukomponiran u šire četničke planove. Jedan od tih planova bilo je izdvajanje istočne Hercegovine iz NDH i njezino pripajanje Crnoj Gori, koja je bila pod talijanskim protektoratom.¹⁰ Suradnju Muslimana sa Srbima spominje i general

---

⁸ Izvještaj stožera 6. pješačke divizije o borbama na terenu Hercegovine u mjesecu decembru 1941, Mostar 7.1.1942 (*Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 195).

⁹ General Lusana u to vrijeme radi na formiranju Dobrovoljačke protukomunističke milicije za borbu protiv partizana.

¹⁰ Više o tome vidi: Željko Raguž, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*. Stolac: HKD Napredak, Podružnica, 1997. U stvaranju muslimanske četničke milicije isticali su se dr. Ismet Popovac, Mustafa Pašić, Abid Prgud i drugi. Popovac je bio povezan s Dobroslavom Jevđevićem i Dražom Mihajlovićem.

Lusana, koji je u Bileću izjavio da su talijanske vojne vlasti poslale u Zagreb izvješće da Muslimani rade na sporazumu sa Srbima i da ga je sarajevski muftija zvao da dođe u Sarajevo i napravi red.¹¹

Talijanska politika oslonca na četnike bila je pogubna za nezaštićeno katoličko i muslimansko stanovništvo, jer je ono bilo ostavljeno na milost i nemilost četnicima i partizanima. Nemajući potrebnu pomoć od oružanih snaga NDH i bez oružja da se brane, oni su u bezizlaznom stanju počeli obrazovati komitete koji su pregovarali s četnicima i partizanima da se u njihovim krajevima prestane s ubijanjem, paljenjem kuća i pljačkom (ponajviše stoke). Zauzvrat su nudili priznavanje vlasti četnika, odnosno partizana.¹² Ne treba posebno isticati da je navedeno stanje pogodovalo uspješnim četničkim i partizanskim akcijama što: “(...) povoljno utiče na daljnji razvoj četničko-komunističkih akcija s ozbiljnim unutarnjim događajima, odnosno javnim revoltom pučanstva bez razlike vjere.”¹³ S obzirom na navedeno, narod je bio potišten, nezadovoljan, bojeći se ustaničkih akcija. Bojazan od gladi, siromaštva i bijede nadjačavala je sve moguće i nemoguće nedaće, koje su bile još teže zbog jake zime. Talijanska reokupacija poboljšala je položaj srpskog stanovništva u VŽD. Ono je bilo zaštićeno od ustaškog progona i nasilja, primalo je aprovizaciju kao i hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Za ravnopravnu podjelu hrane brinula se talijanska vojna komanda. Sve u svemu, srpsko je stanovništvo bilo mnogo sigurnije nakon reokupacije nego prije. Međutim, treba reći da ono ni tada nije prihvatilo ustašku vlast ni NDH. Oružje nisu predali, čuvali su ga, a talijanska vlast na tome nije striktno inzistirala. Ono im je donekle garantiralo sigurnost života, slobodu i imovinu, a, što je najvažnije, mogućnost da s vlasti uklone ustaše.

Komunisti partizani širili su promidžbu među svim narodnostima (nacijama) i vjerama. O njihovoj aktivnosti general Lukić, zapovjednik 3. domobranskog zbora, piše sljedeće: “Njihov rad ponovno je oživio... U sadašnjem pobunjeničkom ustanku može se reći da oni vode glavnu riječ jer su u većini slučajeva kao intelektualno jači uspjeli se nametnuti pobunjeničkim masama za vođe služeći se pritom komunističkim metodama i terorom političkih komesara... Njihova

¹¹ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 23.12.1941. o raspoloženju naroda na području Bileća i Trebinja (*Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 193).

¹² Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 23.12.1941. o raspoloženju naroda na području Bileća i Trebinja (*Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 193). U ovom dokumentu opisuju se i teške prilike stanovništva u prehrani i ogrjevu, kao i pljački stoke i živežnih namirnica.

¹³ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 23.12.1941. o raspoloženju naroda na području Bileća i Trebinja (*Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 193).

se glavna organizacija teško može otkriti jer uhvaćeni komunisti ni po koju cijenu neće da priznaju da su članovi ove organizacije, a još manje da imaju svoje drugove komuniste.”¹⁴

U nastojanju da slomi ustanak, vojna vlast NDH donosi drastične odluke. Slavko Kvaternik, kao zapovjednik vojske NDH, donosi odluku da se odmah smaknu oni kod kojih se nađe oružje, a ne pripadaju domobranima, ustašama i oružnicima. Lica bez dozvole u selima i izvan sela, šumi i planini trebalo je uhititi i uputiti u koncentracijske logore. Zapaljena su sela iz kojih se pucalo na hrvatsku vojsku. U selu u kojem je napadnuta hrvatska vojska sve su kuće pretraživane, a iz domova iz kojih su pobjegli muškarci hapšene su žene, djeca i starci, koji su proglašavani taocima i upućivani u koncentracijske logore.¹⁵

Ograničeni suverenitet Velike župe Dubrava

Politika talijanske vojne komande

Na destabilizaciju vlasti VŽD utjecala su tri faktora: postupci talijanske vojne vlasti, četničke i partizanske aktivnosti. Od talijanske vojne vlasti nije se mogla očekivati takva politika, jer su Italija i NDH bile savezničke države koje su ratovala protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, bilo kako bilo, ipak treba reći da je Italija prema NDH bila neiskren prijatelj koji je želio biti gospodar Balkana i kojemu je hrvatska država smetala u ostvarenju njegovih imperijalističkih ciljeva.

Velika župa Dubrava jedna je od 22 velike župe na koje je teritorijalno bila podijeljena NDH. U tom ustroju velika župa je bila državna teritorijalna jedinica, u kojoj je bila usredotočena državna upravna vlast s izvršnom funkcijom. Ustanici srpskog naroda u istočnoj Hercegovini u lipnju i kolovozu 1941. uzdrмали su njezinu vlast, a tako i talijanski okupacijski sustav u dijelu Dalmacije i njezinu zaleđu na kopnu. U nastojanju da spriječi uspjeh ustanka, talijanska vojna vlast početkom rujna 1941. revizijom Rimskih ugovora preuzima faktičku vlast u dijelu NDH, u tzv. Drugoj okupacijskoj zoni.¹⁶ Time je vlast VŽD bila

---

¹⁴ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 23.12.1941. o raspoloženju naroda na području Bileća i Trebinja (*Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 193).

¹⁵ Naređenje vojskovođe S. Kvaternika za postupak prema stanovništvu prilikom akcija na terenu, Sarajevo, 30.11.1941. (*Zbornik dokumenata*, knjiga 2, dok. br. 171).

¹⁶ Druga okupacijska zona obuhvaćala je područje na liniji Senj, južno od Gospića, Knina, Omiša, Pelješca i Dubrovnika. Južno od te zone je okupirana i anektirana Dalmacija. Ta zona nalazila se na području Nezavisne Države Hrvatske, a uspostavljena je 1941. godine. Granica je na sjeveru išla linijom Karlovac, Bihać, Prozor i sjeverno od Mostara.

uvelike ograničena. Talijani ne preuzimaju samo vojnu već i dio civilne vlasti, pogotovo pitanja subverzivne djelatnosti protivnika Osovine. Domobranske jedinice stavljene su pod komandu talijanskih vojnih zapovjedništava, a ograničenja se uvode u poslovima unutrašnjih poslova, javne sigurnosti i obrambenog sustava. Tako VŽD nije smjela bez prethodne dozvole talijanske vojne vlasti, u nestašici oružnika organizirati seoske čete koje bi čuvale selo. Njihovi oružnici (karabinjeri) pretresali su stanove i oduzimali oružje građanima NDH. Bez odobrenja talijanskih vojnih vlasti oružje nisu smjeli imati ni nositi ni neki istaknutiji funkcioneri VŽD, pa ni ustaški civilni funkcioneri. Vlast VŽD bez odobrenja nije mogla ništa poduzimati protiv partizana i četnika, čije su vojne akcije ugrožavale sigurnost građana NDH. Kad je veliki župan od talijanske vojne komande tražio da poduzmu efikasnije mjere protiv onih koji ugrožavaju sigurnost građana, oni nisu reagirali. Pljačke i ubojstva četnika redovito su ostajali nekažnjeni.¹⁷

U Trebinju talijanske vojne vlasti nisu dozvolile kotarskom predstojniku da javno objavi oglas Općeg odsjeka Zapovjedništva ustaške nadzorne službe od 9. veljače 1942. o slanju Vladimira Grubišića na prisilni boravak u radni logor Jasenovac.¹⁸ Aktivnosti ustanika (posebno partizana) imale su vidnih uspjeha u prvoj polovici 1942. godine, a vlast VŽD i oružane snage NDH nisu bile u stanju ništa učiniti bez aktivnijeg sudjelovanja talijanskih vojnih snaga. VŽD je željela da se pacifikacija provede što brže i uspješnije, ali to praktički nije bilo moguće jer su talijanske vojne vlasti bile pasivne. Njihova pasivnost proizlazila je iz činjenice što su svoje snage držali u uporištima, pružajući uglavnom otpor kad su napadnuti, a od ustanika su ih napadali samo partizani koje su organizirali komunisti. Taktika talijanskih vojnih komandanata bila je da njihovi vojnici ne gube živote u borbama s partizanima. Svoje snage grupirali su u jače skupine, a manje posade povlačili s istaknutih položaja, pa je zbog takve njihove taktike obrana muslimanskog i hrvatskog pučanstva bila sve slabija.¹⁹

Od početka ustanka 1941. godine ustanici s četničkim vodstvom nisu se borili protiv talijanske vojske, već samo protiv ustaša i domobrana. Zato su ih Talijani štitili, želeći ih pridobiti na svoju stranu i uključiti u sastav svojih jedinica, kojima će zapovijedati i koje će slati u borbu s partizanima. Uz navedeno, Talijani su štitili Srbe od ustaških progona i brinuli se da vlast VŽD uredno osigurava aprovizaciju njima, kao i Hrvatima i Muslimanima. O tome veliki

¹⁷ Dok. br. 7 od 31.1.1942, fond VŽD, kut. 4, HDA.

¹⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Trebinje VŽD od 2.3.1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 23).

¹⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Trebinje VŽD od 2.3.1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 23).

župan župe Dubrava piše: “Talijanske vojne vlasti favoriziranjem grkoistočnjačkog življa (misli se Srba op. a.) u svakom pravcu također nastoje da se njihov što veći dio prikloni njima i pod njihovom zaštitom. Ova favorizacija je češće na štetu našeg pučanstva, naročito što se tiče podjele hrane, stvaranja oružanih snaga, pružanje zaštite, povjerenja itd.”²⁰ U tom se dokumentu stanje sigurnosti Hrvata i Muslimana ocjenjuje teškim, a u pojedinim oblastima naročito teškim. Stanovništvo je obuzeo strah i uznemirenost. Samo su kotar Dubrovnik (izuzev poluotoka Pelješca) i kotar Čapljina bili izuzeti od tog straha. Iz navedenog proizlazi da su za nesigurnost u VŽD uvelike bile odgovorne i talijanske vojne snage, koje nisu u otporu protiv ustanika bile dovoljno efikasne.

Apsurd nekih talijanskih mjera protiv Hrvatske pokazuje naredba talijanskih vojnih vlasti da đaci svih vjera u Kotarskoj oblasti Trebinje imaju božićne praznike za vrijeme pravoslavnog Božića, dakle po julijanskom kalendaru koji je u NDH stavljen izvan zakona.²¹ Naredba je trebala biti provedena i na području Župe dubrovačke, gdje uopće nije bilo pravoslavnog stanovništva. Protiv navedene naredbe veliki župan je prosvjedovao kod zapovjednika divizije tvrdeći da talijanska vojna komanda nema nikakvu nadležnost nad školama u NDH. Komandant divizije mu je odgovorio da ta naredba “zasjeca u pacifikaciju.” Na kraju odgovora je konstatirao da je naređenje njegova odluka i da se ona mora izvršiti. Župan se tome pokorio rekavši: “Dobro”.²² Dana 7. siječnja 1942. “osvanula” je straža talijanskih karabinjera pred svakom školskom zgradom i branila pristup u zgradu svakome, pa i članovima uprave škole i nastavnicima.²³

Osim partizana na Pelješcu, vlast VŽD ograničavale su i talijanske vojne jedinice koje su se s Korčule prebacivale na poluotok Pelješac. Pelješac je bio u sastavu Kotarske oblasti Dubrovnik s kotarskom ispostavom u Janjini. Na Pelješac su talijanske vojne snage dolazile kad im se prohtjelo organizirati vojne vježbe, kad je trebalo opskrbiti vojsku mesom itd. Tada se nisu ustručavali ni pljačkanja peljeških sela i naselja. Prilikom vježbi naredili bi mještanima da napuste svoje stanove, a vojnici bi tada mogli slobodno ulaziti u njihove kuće i pljačkati vino, ulje, odjeću, obuću, posteljину, što su obično prodavali. Zapovjednici

---

²⁰ Izvještaj VŽD Ministarstvu unutrašnjih poslova (u daljnjem tekstu: MUP), početak svibnja 1942. U izvještaju se još navodi da je VŽD tražila za izbjeglice pomoć u hrani, odjeći i novcu od MUP-a i Ministarstva udružbe, ali nije dobila odgovor (izvještaj VŽD MUP-u početkom svibnja 1942, fond VŽD, kut. 4, dok. br. 53).

²¹ Dopis VŽD talijanskoj pješadijskoj diviziji “Marche” od 6.1.1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 47).

²² Izvještaj VŽD MUP-u s početka svibnja 1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 47).

²³ Dopis VŽD talijanskoj pješadijskoj diviziji “Marche” od 6.1.1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 47).

su uspostavljali veze s mesarima i zajednički krijumčarili i dovozili meso na otok Korčulu bez carine. Pritom se nisu osvrtni na financijske službenike i oružnike, koji im nisu smjeli ni u čemu protusloviti.²⁴ Talijani nisu prezali ni od rekvizicije plovila građana i privrednih društava iz NDH. Tako su rekvirirali parobrod *Dubrovnik*. Uzalud je veliki župan župe Dubrava prosvjedovao ističući da je to “(...) jedini veći parobrod koji je ostao na raspolaganju za saobraćaj u VŽD.”²⁵

Nadmoć talijanske vojne komande nad organima VŽD očitovala se i u pretresu stanova građana. Ona je provedena bez prisustva oružnika NDH. Pritom su uhićenici bili izloženi raznim represalijama. Pretresi stanova provodili su se u selima i gradovima, najviše u Dubrovniku. Talijani nikome nisu odgovarali za oduzimanje imovine građana NDH. Seljaku Antunu Pavloviću iz sela Čajkovice (kotar Dubrovnik) tri talijanska vojnika odnijela su sedam kokoški iz zatvorenog kokošinjca u vrijednosti od 1.500 kuna. Istom su građaninu talijanski vojnici pretresli kuću bez prisustva oružnika NDH, te pritom odnijeli 4 kg svinjskih rebara i 3 komada kobasica. Šteta je iznosila daljnjih 1.000 kuna.²⁶ Ovakvih primjera moglo bi se navesti sijaset.

Najgore je u svemu tome bilo to što država koju mnogi i danas smatraju nezavisnom nije smjela intervenirati protiv ovako banalnih povreda svojih zakona. Tužbe upućivane *Općem upravnom povjereničtvu* NDH kod 2. armade, koje je bilo posrednik između talijanske komande i NDH za rješavanje mogućih sporova, nisu postizale nikakvih rezultata. Povjerenik ih je prezentirao komandi Armade, a ona je odgovarala da se takvi sporovi riješe tamo gdje su se dogodili. Tako je sve padalo u zaborav, jer su talijanske komande u NDH bile iznad lokalne vlasti NDH (VŽD i kotarskih oblasti). Komesarijat željezničko-parobrodarskog pograničnog redarstva u Gružu (Dubrovnik) piše velikom županu župe Dubrava dr. Anti Buću da su talijanski stražari odstranili Šimu Lukšića, detektiva navedenog Komesarijata, kad je htio provesti kontrolu putnika na parobrodu *Ericco Barone* (bivši parobrod *Zagreb*), koji je plovio na liniji Kotor-Rijeka. Tim su postupkom talijanski stražari zabranili službeniku da u službi vlastite države radi posao za koji je bio zadužen. Do tada su službenici spomenutog Komesarijata pregledavali putovnice i druge isprave putnicima zajedno s talijanskim karabinjerima.²⁷

²⁴ Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik Općem upravnom povjerenstvu NDH kod 2. armade 29.12.1941 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 49).

²⁵ Izvještaj VŽD Općem povjerenstvu NDH kod 2. armade od 20.1.1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 70).

²⁶ Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD i Općem upravnom povjerenstvu kod 2. armade od 12.1.1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 158).

²⁷ Izvještaj Komesarijata željezničko-parobrodarskog redarstva u Gružu VŽD od 15.1.1942 (fond VŽD, kut. 6, dok. br. 179).

Sličan slučaj pokazuje da ni ustaše u ustaškoj državi nisu bez odobrenja talijanske vojne komande smjeli nositi ustaške odore u Dubrovniku. Stožer muške ustaške mladeži u Dubrovniku morao je pitati dozvolu talijanske vojne komande da dubrovačka ustaška mladež smije prigodom javnih nastupa nositi ustaške odore. Stožernik Stožera muške ustaške mladeži dr. Marinko Scattolini, logornik Vicko Bjeliša i tabornik Vinko Sabljić morali su prethodno uputiti molbu talijanskoj vojnoj vlasti da mogu u ustaškoj uniformi boraviti u gradu.²⁸

Do kojih je granica dosegala ovisnost VŽD od talijanske vojne komande potvrđuje i primjer Mirka Tomića, izaslanika Rizničkog upraviteljstva u Makarskoj. On 23. veljače 1942. moli intervenciju Zapovjedništva 6. domobranske pješadijske divizije u Mostaru da zamoli talijansku vojnu komandu da izda naredbu podređenoj komandi u Stocu da omogući prijenos državne imovine i blagajne iz Ljubinja u Čapljinu. To je trebalo provesti jer je u Ljubinju, zbog nesigurnosti od akcija ustanika, 31. prosinca 1941. ukinut riznički ured. Rizničko upraviteljstvo u Makarskoj nije moglo intervenirati samostalno.²⁹

U VŽD je postojao veliki nedostatak oružnika. Na molbu Općeg upraviteljskog povjerenstva NDH kod 2. armade talijanske vojske u Sušaku, a u sporazumu s najvišom talijanskom vojnom komandom, dozvoljeno je formiranje jedinica pomoćnih oružnika za sudjelovanje u službi javne sigurnosti u obrani stanovništva od ustanika.³⁰ Dakle, jednu od glavnih zadaća države kao što je sigurnost stanovništva, VŽD kao sastavni dio vlasti NDH nije mogla samostalno provesti, morala je za to tražiti dozvolu talijanske vojne komande. Upravo je ta komanda opozvala okružnicu Ministarstva unutrašnjih poslova od 27. studenog 1942, po kojoj su ustaški logornici izdavali propusnice srpskom stanovništvu prilikom putovanja iz mjesta u mjesto. Od veljače 1942. srpsko stanovništvo za to se obraćalo talijanskoj vojnoj komandi.³¹

Telefonsko-telegrafske veze u svakoj su državi pod kontrolom njezinih državnih organa. Međutim, tako nije bilo u VŽD. U njoj su tu vezu na telefonskim centralama vodili i kontrolirali talijanski vojnici. Oni su često prekidali službene razgovore organa VŽD i kotarskih oblasti. Tražili su da se razgovara talijanskim jezikom. U vezi s tim veliki župan je uputio talijanskoj vojnoj komandi dopis

²⁸ Dopis Stožera ustaške mladeži u Dubrovniku VŽD od 24.12.1941 (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 20).

²⁹ Dopis Rizničkog ravnateljstva u Makarskoj Zapovjedništvu 6. domobranske divizije Mostar od 23.2.1942 (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 77).

³⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac Popudbenom zapovjedništvu Trebinje (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 682).

³¹ Okružnica MUP-a VŽD od 5.2.1942 (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 643).

u kojemu moli da se razgovori ne prekidaju. “Molim Vas da biste izvolili upozoriti odnosne vojnike da ne prekidaju veze, odnosno da ne uskraćuju veze službenom osoblju bez osnovnog razloga.” Nema dokumenata iz kojih bi se vidjelo na koji je način taj problem riješen. Zanimljivo je ukazati na činjenicu da veliki župan, prvi državni funkcionar u VŽD, moli, a ne zapovijeda da se navedeni incidenti odmah riješe i ne ponavljaju.³²

U Dubrovniku su Talijani zaposjeli reprezentativne zgrade bez pitanja nadležnih gradskih i županijskih organa. Među tim zgradama bio je i *Hotel Excelsior*. On je trebao biti radni prostor službenika VŽD, čak su se u nj i uselili, ali su pod talijanskim pritiskom morali iseliti. Umjesto njih, u navedeni hotel su se uselile talijanske vojne vlasti. Osim u taj hotel, Talijani su se uselili i u vilu *Elisa*, koja je bila u vlasništvu Mitrovića iz Gruža. Dakle, veliki župan nije imao snage ni ovlasti da osigura službenicima VŽD bolje uvjete rada, to je pripalo talijanskim komandantima.

Problem prehrane stanovništva u VŽD postojao je od njezina osnutka. Teško je bilo osigurati hranu kad je zbog ratnih operacija, pljačke, pokolja stanovništva i nesigurnog kolnog i željezničkog prometa izostala proizvodnja na selu. Međutim, talijanskoj komandi na području VŽD nije smetalo izdati naređenje da Velika župa Dubrava mora stanovništvu osigurati uredno snabdijevanje prehrambenim proizvodima. Zaista nije imalo smisla tražiti tako nešto u očajnoj situaciji. Lokalne vlasti nisu znale što raditi, u situaciji kad središnji organi u Zagrebu nisu slali određene količine hrane propisane zakonom. Pa i kad su slali hranu, pošiljke su redovito kasnile po nekoliko mjeseci.³³ Zbog toga je veliki župan često slao pritužbe na nezakonita postupanja talijanske vojne komande Općem upravnom povjerenstvu NDH kod 2. armade talijanske vojske.

Talijanska komanda zapovijedala je organima vlasti VŽD da udalje neke službenike iz struktura te Velike župe zato što su sudjelovali u nedjelima učinjenima Srbima od strane ustaša. Zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga u Sloveniji i Dalmaciji zvano i *Supersloda* (naziv za 2. talijansku armadu)

³² Okružnica MUP-a VŽD od 22.3.1942 (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 987). Ministarstvo unutrašnjih poslova pisalo je 22.4.1942. upravnom povjerenstvu da se na brzoglasnom vodu br. 3598 ne može odvijati “brzoglasni promet s uredom u Janjini i Orebiću na hrvatskom jeziku, ne samo posebnički, nego i državnih razgovori, jer talijanski službenici traže da se govori talijanski.” Žalba Upravnog povjerenstva nije postigla cilj, jer je talijanska komanda odgovorila da se radi o pojedinačnim slučajevima. Moli ih da se o tome obrate tamošnjim talijanskim vojnim vlastima.

³³ Dopis Stožera 6. domobranske pješadijske divizije VŽD od 7.4.1942 (fond VŽD, kut. 7, dok. br. 1184).

zabranilo je istaknutom dubrovačkom ustaši, profesoru Mladenu Kaštelanu, da obavlja vojnu vježbu u obalnom pojasu. O tome je Opće upravno povjerenstvo na Sušaku obavijestilo VŽD 6. lipnja 1942.³⁴ U nastojanju da se prilike u VŽD smire, Talijani su naredili organima VŽD da se iz Gackog uklone sve osobe koje bi mogle biti razlog napada ustanika na Gacko. Te su osobe sudjelovale u progonima i ubojstvima Srba. To je učinjeno jer ih talijanska vojna vlast nije mogla zaštititi od eventualne osvete četnika, koji su legalno ulazili u Gacko. To je VŽD morala prihvatiti i nije se smjela usprotiviti talijanskoj vojnoj komandi.³⁵

Talijanska vojna vlast miješala se i u organizaciju gospodarskog života u VŽD. Zapovjedništvo 6. armijskog korpusa zabranilo je lov ribe na području Stona, Slanog i Šipana. Zbog zabrane ribolova u tim općinama stanovništvo je došlo u težak položaj jer im je to bio važan izvor prihoda i prehrane. Veliki župan molio je Zapovjedništvo navedenog korpusa da se ribolov dozvoli, jer ne postoje razlozi da se zabrani zbog djelovanja partizana, budući da na tom području navedene opasnosti nije bilo. Uzaludne su bile molbe velikog župana, talijanski komandanti nisu popuštali.³⁶ Ribolov, posebno ljeti, nadoknađivao je oskudicu ostalih živežnih namirnica. Zato zabrana nije teško pogodila samo ribare, već i cjelokupno stanovništvo na čijem je području zabranjen ribolov.

Drugi sličan slučaj kojem se organi VŽD nisu mogli oduprijeti bila je zapovijed komandanta 6. armijskog korpusa talijanske vojske kojim je naređeno Lučkoj upravi u Dubrovniku da se sve lađe, barke i jedrenjaci s Pelješca koncentriraju u Stonu i Orebiću i da ne napuštaju vezove. Ova je mjera potpuno paralizirala ribolov na Pelješcu, a time i gospodarski pogodila sve stanovnike Pelješca. Mjera je donesena bez konzultacije organa VŽD, koji su joj se protivili ističući da je paralizirala malu plovidbu na području VŽD.³⁷

Ovisnost VŽD o talijanskoj vojnoj komandi potvrđuje i izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik VŽD od 6. rujna 1942. U izvještaju se između ostalog konstatira: "Katoličko i muslimansko stanovništvo u kotarevima Čapljina i Stolac veoma je zabrinuto i neraspoloženo prema Talijanima koji kontroliraju naše vlasti, nezadovoljni su i zbog postupaka četnika koji rade mimo hrvatske vojne vlasti."³⁸

³⁴ Dopis Općeg upravnog povjerenstvo VŽD od 6.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 2043).

³⁵ Dopis Kotarske oblasti Gacko VŽD od 21.1.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 1918). To su bili oni četnici koji su se već tada priklonili Talijanima i s njima surađivali.

³⁶ Dopis VŽD zapovjedništvu 6. armijskog korpusa od 3.9.1942 (fond VŽD, kut. 11, dok. br. 2800).

³⁷ Komanda 6. armijskog korpusa VŽD 29.8.1942 (fond VŽD, kut. 11, dok. br. 2850).

³⁸ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik VŽD 6.9.1942 (fond VŽD, kut. 11, dok. br. 2887).

Ocjenjujući stanje u istočnoj Hercegovini krajem rujna 1942. godine, predstojnik Kotarske oblasti u Stocu zaključuje da je četničkim akcijama u to vrijeme likvidirano hrvatsko na lijevoj obali Neretve, te da Talijani ne dozvoljavaju oružničkim snagama NDH pružanje zaštite seoskom pučanstvu koje bi se vratilo i na голу ledinu ako mu se dade jamstvo za sigurnost života.³⁹ Izvjestitelj smatra da su za tegobe Hrvata i Muslimana ponajprije krivi Talijani, a da su četnici sporedni krivci u tim progonima. Pritom zaključuje da je Talijanima važnije “četničko balavče od 16 godina nego kotarski predstojnik, čak i gore, kotarski predstojnik je tu da služi, udovoljava hirovima tog elementa i potpuno im je podređen, dok se tako s četnikom ne postupa.”⁴⁰ O stanju u Stocu velikom županu župe Dubrava piše predstojnik Kotarske oblasti sljedeće: “Ova oblast je bez vlasti, nije uopće u stanju da ma gdje obavlja vlast, njena je jedina moć da djeli po neko kilo žita. Ako ma gdje pokuša da prekršitelja uhapsi za šiju dolaze ili prijetnje ili intervencije...”⁴¹

Dvije politike među ustanicima

Snage koje su se digle na ustanak protiv ustaške vlasti u lipnju i kolovozu pripadale su hercegovačkom srpskom stanovništvu. Ustanak je bio spontan i neorganiziran, bez vojnih štabova i jasnih koncepcija borbe. Glavni cilj im je bio pružiti ustaškoj vlasti otpor i spasiti živu glavu. U tom njihovom otporu nije bilo ideološke podloge, što ne znači da te podloge nije bilo kod onih koji su im se nametnuli kao vođe ili koje su izabrali kao vođe. Stanovništvo je napustilo sela, otišle su čitave obitelji s pokretnom imovinom. Među ustanicima je bilo i onih koji nisu bili za borbu, već su ih prilike natjerale da se nađu među ustanicima. Među njima su se našli komunisti i srpski nacionalisti koji su ustanike htjeli pridobiti za svoje političke ciljeve. Komunisti u početku nisu imali naročiti utjecaj među ustanicima, mnogo jači u tome bili su srpski nacionalisti. Među njima je bilo najviše bivših jugoslavenskih oficira i seoskih gazda, koji su ustanicima dali nacionalistički srpski karakter koji će ih ubrzo pretvoriti u četnike. Time je ustanak poprimio antihrvatsko i antimuslimansko obilježje. Rezultat takve politike su četnički zločini počinjeni nad Hrvatima i Muslimanima. Naime, četničko rukovodstvo ustanka od početka je zaziralo

³⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 30.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 3177).

⁴⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 30.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 3177).

⁴¹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 30.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 3177).

od borbe s talijanskom vojskom i htjelo se boriti samo s ustašama i domobranima. Oni su odmah počeli s nasiljem prema nenaoružanim Hrvatima i Muslimanima.

Takvu politiku nisu prihvatili komunisti, pa je uz ostale ideološke i političke smjernice navedeni problem bio glavni uzrok raskida do kojeg će doći u prvoj polovici 1942. Nacionalističko vodstvo ustanika (četnici) koristilo je vrijeme u drugoj polovici 1941. da razbije ustanak iznutra, ne bi li se povezal o s komandom talijanske vojske i s njima dogovorilo suradnju. Mnoštvo ustanika, organizacijski još nepovezano, prihvatilo je kurs usmjeren isključivo protiv oružanih snaga NDH. Tako je borba većeg dijela ustanika bila usmjerena protiv Muslimana i Hrvata, koji su se inače pasivno odnosili prema ustanku. Komunisti i dio ustanika imali su drugi plan. Suprotstavili su se stavu da se borba vodi samo protiv oružanih snaga NDH, jer to ne vodi potpunom oslobođenju od okupatora, a pogubno je jer izolira Hrvate i Muslimane, koje oni žele uključiti u borbu protiv Talijana, ali i protiv ustaša. Zato su se komunisti suprotstavili srpskom kao i hrvatskom nacionalizmu, koji je bio oživotvoren u ustaškoj politici iskorjenjivanja Srba iz istočne Hercegovine.

Pred malobrojnim komunistima nalazio se težak zadatak. Bilo je jasno da ustanici nisu bili politički pripremljeni za ono što su komunisti htjeli ostvariti ustankom. Među ustanicima nije bilo discipline. Mnogi su se opijali, drugi su pljačkali, a treći činili zločine ubijanjem nevinih Hrvata i Muslimana. U cilju stvaranja uvjeta za borbu koju su komunisti htjeli povesti trebalo je obaviti ozbiljan organizacijski i politički rad među pokrenutim mnoštvom ustanika, trebalo ih je pridobiti za eliminaciju četničkog utjecaja na vodstvo ustanka. To je bilo potrebno tim više što je ustanak jenjavao, a u nekim područjima čak je bio i zamro. Trebalo je mnogo truda i napora da se mase potpuno uvjere da je taktika pacifikacije bila samo talijanski manevar da se ustanak slomi, a ustanici razoružaju. Ustanicima je trebalo objašnjavati da borbu treba usmjeriti za nacionalno i socijalno oslobođenje. S obzirom na navedeno, bilo je potrebno reorganizirati postojeće ustaničke čete koje su u selima bile neaktivne.⁴² Tražio se put za formiranje čvrstih vojnih jedinica koje će spriječiti cijepanje ustaničkih snaga. Za ostvarenje tog zadatka trebalo je provesti prethodne političke pripreme i uporan promidžbeni rad. Prvenstveno je bilo potrebno pokrenuti borbu protiv talijanske vojske. U tome su najviše pomogli nekiiskusni vojni i politički rukovodioci, koje je u istočnu Hercegovinu uputila KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Uglješa Danilović, Petar Drapšin - Petar Ilić, Miro Popara i drugi).

---

⁴² Lepa Perović, »Na partijskom radu u Hercegovini.«, u: *Hercegovina u NOB*, knjiga 1, ur. Milinko Đurović, Slobodan Šakota i Radomir Petković. Beograd: Vojno delo, 1961: 75-76.

Komunistička taktika odvajanja

Komunisti među ustanicima počeli su reorganizirati ranije formirane seoske čete u partizanske. To je provedeno tako da su se iz svake čete izdvojili komunistima najodaniji borci koji su prihvatili borbu protiv okupatora i svih koji su s njim surađivali. Partizanska četa formirana je kao čvrsta vojna organizacija. Ti izdvojeni borci činili su partizanski odred koji je činio temelj čete. Seoska četa (organizacija iz ustanka 1941) i dalje je ostala i koristila se u većim vojnim akcijama. Borci partizanskog odreda bili su glavni propagatori politike KPJ među onim ustanicima koji su se prema politici komunista držali rezervirano ili su čak i odbijali suradnju. U ostvarenju svog cilja propagatori komunističkog pravca organizacije oružane borbe primjenjivali su razne oblike aktivnosti, i to prvenstveno promidžbu, ali i prisilu, represiju pa i likvidacije onih koji su se javno suprostavljali komunističkoj promidžbi. Unutar odreda djelovali su politički komesari i komunisti organizirani u partijskim organizacijama. Borci odreda na kapama su nosili crvenu zvijezdu petokraku. U svrhu komunističke promidžbe izdvajane su i posebne grupe sastavljene mahom od komunista i njihovih simpatizera koje su imale zadatak oživljavanja borbe protiv okupatora i njihovih suradnika, a među tim suradnicima bili su četnici.

Borci odreda poduzimali su vojne operacije, uglavnom diverzije. Njima je rukovodio Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu. On je bio organizator i rukovodilac borbe protiv talijanskih i njemačkih oružanih snaga, kao i oružanih snaga NDH. Tako se kroz razdoblje od kraja 1941. do sredine 1942. provodila diferencijacija među ustanicima. Jedni su se opredjeljivali za komuniste, a drugi za četnike.

U studenom i prosincu 1941. partizani i četnici još uvijek su pregovarali o zajedničkim borbenim akcijama. Na sastanku u selu Vrbi listopada 1941. četnik Milorad Popović iznio je prijedlog da se organizira zajednička vojska, koja je trebala biti organizirana kao bivša jugoslavenska vojska. Njen osnovni zadatak bio je čišćenje istočne Hercegovine od Muslimana, a zatim, kad prilike budu dozvoljavale, pokretanje borbe protiv okupatora. Taj prijedlog komunisti nisu prihvatili. U studenom 1941. održan je sastanak u selu Gornji Bodežići na kojem su dominirali komunisti. Bio je to posljednji sastanak četničkog i partizanskog vodstva za organiziranje zajedničkih borbi protiv okupatora. Bržoj diferencijaciji partizana i četnika u istočnoj Hercegovini pridonijeli su emisari Draže Mihajlovića, koji su sve češće dolazili iz Bosne u Hercegovinu. Oni su inzistirali na suradnji četnika s talijanskom vojskom

komandom.⁴³ Grupa oficira Draže Mihajlovića došla je u Hercegovinu početkom 1942. Zatekli su četničku vojnu organizaciju koja se stvarala pod okriljem i uz neposrednu pomoć Talijana. Dražini oficiri preuzeli su komandu nad tim jedinicama, učvrstili još jače veze s Talijanima i otpočeli borbe protiv partizana.

Četnici su promidžbom veličali kralja Petra II. i Dražu Mihajlovića, optuživali partizane i njihove agitatore da su protivnici Srba i srpstva. Isticali su da ne vole okupatora, samo da su pametniji od partizana i da će protiv okupatora dići ustanak kad za to dođe vrijeme. Diferencijacija između četnika i partizana zapaža se i u dokumentima VŽD. O njoj izvještavaju županijska redarstvena zapovjedništva. Prvi izvještaj o sukobima partizana i četnika javlja se krajem siječnja 1942. godine. U mjesečnom izvještaju Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD između ostalog se navodi sljedeće: “Može se općenito opaziti da nastaje razdor između komunista i četnika te je više puta došlo do otvorenog sukoba i poubijani su mnogi vođe četnika. Komunisti su preuzeli prevlast i teroriziraju ostalo pučanstvo koje im baš nije sklono.”⁴⁴ Kotarska oblast Bileća također izvještava velikog župana o sukobu partizana i četnika, navodeći da postoje ozbiljna razmimoilaženja između komunista-partizana i srpskih nacionalista četnika.⁴⁵ U izvještaju VŽD upućenom MUP-u NDH navodi se na zaključak da postoje razdvajanja među pobunjenicima. Zbog tih sukoba u kotaru Stolac naoružani četnici počeli su se predavati talijanskim vlastima. U prvoj polovici ožujka u kotaru Stolac talijanskoj komandi predalo se 13 naoružanih četnika iz općine Ljubomir (kotar Bileća), a nešto kasnije još 32 četnika, među kojima je bio i njihov zapovjednik Savo Kovač. U izvještaju se navodi da su se predali zato “(...) jer su se zavadili s komunistima u Ljubomiru koji su po dokazu nadmoćniji od četnika.”⁴⁶ Mnogi su, po iskazu onih koji su se predali, morali silom prihvatiti komunističke zapovjednike, dok su im vođe iz Crne Gore koji “(...) vrše pritisak na stanovništvo Ljubomira da se bori u redovima komunista, a to mještani neće već izbjegavaju i predaju se našim odnosno talijanskim vojnim vlastima.”⁴⁷

⁴³ Mirko Mastilović, »Temelji partizanskog pokreta u gatačkom srežu.«, u: *Hercegovina u NOB*, knjiga 1, ur. Milinko Đurović, Slobodan Šakota i Radimir Petković. Beograd: Vojno delo, 1961: 207-212.

⁴⁴ Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD, ožujak 1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 33/42).

⁴⁵ Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD, ožujak 1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 23/42). U veljači 1942. hercegovački partizani uhitili su majora Boška Todorovića kad je stigao iz istočne Bosne u Hercegovinu i kod njega našli dokumente o suradnji četnika s Talijanima. Po kratkom postupku osuđen je na smrt. Nakon njegove smrti Draža Mihajlović je imenovao Iliju Trifunovića Birčanina komandantom svih četničkih snaga u jugoistočnoj i zapadnoj Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i jugoistočnoj Hrvatskoj.

⁴⁶ Izvještaj VŽD MUP-u od 24.3.1942. o borbama i akcijama partizana u Hercegovini u ožujku 1942. godine (*Zbornik dokumenata*, knj. 3, dok. 164, str. 568-571).

⁴⁷ Izvještaj VŽD MUP-u od 24.3.1942. o borbama i akcijama partizana u Hercegovini u ožujku 1942. godine (*Zbornik dokumenata*, knj. 3, dok. 164, str. 568-571).

Partizanske oružane akcije u prvoj polovici 1942. godine

Diferencijacijom ustaničkih snaga razdvajaju se partizani od četnika. Svaka skupina stvara svoje komande i rukovodstva. Partizani u početku formiraju Privremeni operativni štab i štabove sektora za Gacko, Nevesinje, Bileća i Trebinje-Dubrovnik.⁴⁸ Svojim oružanim akcijama u čitavom razdoblju prve polovice 1942. oni vladaju većim teritorijem VŽD u istočnoj Hercegovini. Hercegovački partizani usko su surađivali s crnogorskim partizanima, pa su svoje aktivnosti i usmjeravali prema crnogorsko-hercegovačkoj granici. Oni su 6. siječnja 1942. na putu Bileća-Trebinje razbili jaku talijansku kolonu koja je pokušala osloboditi opsadu Bileća.⁴⁹ Od 23. do 25. siječnja 1942. partizani su vodili žestoke borbe na komunikaciji Trebinje-Bileća i oko utvrde Plana. U tim borbama Talijani su pretrpjeli znatne gubitke. Tom je prilikom napadnuta 56. pukovnija divizije “Marche” koja je kretala prema opkoljenom Bileću. Partizani su napali pozadinu pukovnije s kuhinjom i namirnicama između sela Moska i Vračevice. U Trebinje je došao kamion pun mrtvih i ranjenih. Borbu su vodili dijelovi bataljona “Luka Vukalović”, Grahovskog i Ljubinskog bataljona.⁵⁰ Izvještaji iz Bileća pokazuju da je njegova okolica bila u potpunoj vlasti partizana. “Muslimanska i hrvatska sela su popaljena i opljačkana. Stanovništvo golo i boso bez igdje ičega, izbjeglo u Bileće i u druge krajeve Bosne i Hercegovine.”⁵¹

Blizina Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (u daljnjem tekstu VŠ), koji se nalazio u Foči, dala je poticaj za daljnji razvoj partizanskog pokreta u istočnoj Hercegovini. Odlukom Vrhovnog štaba, Privremeni operativni štab bio je ukinut i formiran je Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu.⁵²

⁴⁸ Zapisnik sa savjetovanja predstavnika Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku i hercegovačkog NOP odreda od 4.1.1942. o formiranju zajedničkog operativnog štaba za Hercegovinu (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 5, dok. br. 7). Komandant štaba bio je Savo Kovačević, njegov zamjenik Đorđe Putica, politički komesar bio je Petar Ilić (Drapšin), a njegov zamjenik Mile Kilibarda, dok je vojni savjetnik bio pukovnik Savo Orović.

⁴⁹ Mjesečni izvještaj VŽD MUP-u i ostalim organima od 31.1.1942. za mjesec siječanj 1942. (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 7/42). Bileće su u to vrijeme partizani opkolili. Promet sa središtem kotara bio je potpuno prekinut, naročito je dovoz hrane bio nesiguran kroz cijeli siječanj 1942.

⁵⁰ Izvještaj 4. oružničke pukovnije od 27.1.1942. o borbi između Talijana i partizana na putu Trebinje-Bileće (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 142).

⁵¹ Izvještaj VŽD MUP-u za veljaču 1942. od 28. veljače 1942. (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 9).

⁵² Zapisnik sa savjetovanja predstavnika Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku i hercegovačkog NOP odreda od 4. siječnja 1942. o formiranju zajedničkog operativnog štaba za Hercegovinu (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 5, dok. br. 7/42).

Prema izvještaju velikog župana župe Dubrava, bolje stanje nije bilo ni na području kotarske oblasti Gacko, gdje je stanje ocijenjeno najgorim "(...) jer naši organi nemaju nikakvog pristupa u velikom dijelu kotarske oblasti. Veliki dio ovog kotara, osobito pogranični krajevi, još su uvijek van domašaja naših vlasti."⁵³ Kotarska oblast Gacko imala je kontrolu samo u gradu Gackom i u neznatnom dijelu okolice, te na području Borača. U prvoj polovici veljače partizani su napadali talijanske i domobranske posade, rušili željezničku prugu Mostar-Dubrovnik, napadali vlakove i kamione, sprečavali dovoz hrane i oružja u utvrđene gradove. Promet na željeznici često je bio u zastoju.⁵⁴ U okolici Stoca u veljači 1942. partizani su vodili žestoke borbe s talijanskom vojskom, naročito oko mjesta Berkovići i Stolac, koji je bio opkoljen. Partizani iz grada nikoga nisu puštali.⁵⁵ Početkom ožujka 1942. partizani su opkolili Gacko (6. ožujka). U opsadi su ga držali borci bataljona "V. Gaćinović." Gacko su morali hranom i oružjem snabdijevati avioni.⁵⁶ Dokumenti pokazuju da je stanje oko Stoca bilo kritično. Partizani su pojačavali pritisak. Navodno je sve pravoslavno stanovništvo prišlo partizanima. Po domobranskim dokumentima partizanske snage bile su jače od domobranskih. Oružnička komanda javljala je nadležnima da ima malo oružnika i da se područje ne može osigurati od partizanskih napada. Traži se naoružanje za 300 milicionera u Stocu, što je bilo odobreno, ali je naoružano samo njih 50.⁵⁷

Iz izvještaja Kotarske oblasti Trebinje vidljivo je da su partizani ovladali područjem općine Lastva i da su imali oko 1.000 boraca, te da im uvelike pomagali crnogorski partizani na čelu sa Savom Kovačevićem zvanim "Mizara". Oni su ugrožavali željezničku prugu i promet na cesti Trebinje-Bileća, kojima se zbog partizanske opasnosti nije prometovalo. Partizani su u tim borbama uništili hidrocentralu u Parežu koja je davala svjetlo Trebinju, kao i pogon vodocrpa na vrelu Oko (Arslanagića most) te sve telefonsko-telegrafске linije

---

⁵³ Mjesečni izvještaj VŽD MUP-u od 31.1.1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 7).

⁵⁴ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 27.2.1942. o borbama na teritoriju Bosne i Hercegovine u veljači 1942 (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 151).

⁵⁵ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 27.2.1942. o borbama na teritoriju Bosne i Hercegovine u veljači 1942 (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 151).

⁵⁶ Izvještaj zapovjedništva 3. domobranskog zbora od 27.2.1942. o borbama na teritoriju Bosne i Hercegovine u veljači 1942 (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 151).

⁵⁷ Izvještaj 3. domobranskog zbora od 19.3.1942. o borbama na području Hercegovine i centralne Bosne (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 163, str. 568-571). Domobranski izvještaji navode da partizana ima "navodno 3.500 i da se nalaze u selu Hrduši (12 km od Stoca)."

na cijelom prostoru trebinjskog kotara. Partizani su ugrozili područje općine Grab Zubci, općine Šumsko-Zahumske i Trebinja, kao i područja oružničkih postaja Trebinje, Jasen, Dobromani i Zmijanac.⁵⁸ Izloženog je vidljivo da je javna sigurnost na području Kotarske oblasti Trebinje bila teško ugrožena. U Trebinju je bila smještena talijanska divizija "Marche", koja ništa nije činila da se stanje sigurnosti poboljša i da se ustanici obuzdaju.

Mira nije bilo ni u ostalim djelovima VŽD u istočnoj Hercegovini. Kotarska oblast Ravno nije vladala velikim dijelom svojega teritorija, tako da je vlast Kotarske oblasti bila vrlo skućena i u ožujku 1942. prijetila je opasnost da Stolac bude osvojen. I na području Bileća partizani su bili vrlo aktivni i imali vidljivih uspjeha u borbama s četnicima koji su se nalazili u sastavu talijanskih oružanih snaga i borili se na njihovoj strani protiv partizana.⁵⁹ Izvještaji iz travnja 1942. o stanju u VŽD upućeni MUP-u ukazuju da se stanje u pogledu sigurnosti nije popravilo u kotarevima istočne Hercegovine. Ukazuje se da u VŽD općenito vladaju teške prilike te da se opća javna sigurnost hrvatskog i muslimanskog stanovništva nalazi u vrlo lošem i kritičnom stanju te da se stalno pogoršava. "Najnoviji napadaji komunista partizana na naša sela i na naše pučanstvo, na naše oružnike, domobranske posade i na posade talijanske vojske na području kotarskih oblasti: Stolac, Ravno, Čapljina i Dubrovnik i otvoreni oružani sukobi na ovim područjima prouzročili su mnogo novih žrtava našeg naroda i dosta pokolja i zvjerskog ubijanja našeg življa. Mnoga su sela popaljena i uništena, a materijalna šteta je neprocjenjiva. Do 10.000 novih izbjeglica koji su spasili samo gole živote lutaju goli i bos, gladni i žedni i bez smještaja, a najbolniju sliku daju iznemogli starci, žene i djeca. Traže pomoć od ove župe, u nestašici svih sredstava nije u stanju da ih zbrine i pruži im najnužniju pomoć."⁶⁰

⁵⁸ Izvještaj Kotarske oblasti u Trebinju od 9.3.1942. VŽD o borbama s partizanima u trebinjskoj kotarskoj oblasti (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 158).

⁵⁹ Izvještaj zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 26. ožujka 1942. o borbama u Hercegovini i istočnoj Bosni u vremenu od 11. do 26. ožujka 1942 (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 3, dok. br. 166).

⁶⁰ Izvještaj VŽD MUP-u početkom svibnja 1942 (fond VŽD, kut. 4, br. 53). U izvještaju se još navodi da je VŽD tražila za izbjeglice pomoć u hrani, odjeći, obući i novcu, poslala izvješće MUP-u i Ministarstvu udružbe, ali nije bilo odgovora. Župa je od nadležnih vojnih organa tražila da se povedu akcije čišćenja ugroženih i otetih predjela te da se partizani suzbiju i potjeraju, ali ni na to veliki župan nije dobio odgovor.

Vrhunac uspjeha u borbama 1942. partizani su postigli osvajanjem utvrde Borač.⁶¹ Partizani su napali Borač 17. travnja 1942. godine. U utverdama Borača nalazilo se oko 600 dobro naoružanih ustaša koje je napalo oko 2.000 partizana (3. bataljon 2. proleterske brigade i 1. crnogorsko-hercegovački bataljon). U izvještaju Oružničke postaje Bjelemići piše sljedeće: “17. travnja 1942. partizani su jačim snagama udarili na sela Borač, kotar Gacko, koja su nakon žestoke borbe konačno i zauzeli. Silovitim jurišima partizani su uspjeli probiti vanjska utvrđenja i osvojiti sela: Žurovići, Bradići, Šipovica, Soderi, Meličići. Najžešće borbe vodile su se na Babinoj Glavi i kod oružničke postaje u Šipovici. Posljednje ustaško uporište Mjedenik partizani su zauzeli 18. travnja 1942.”⁶² Narod, koji je imao priliku spasiti se, pobjegao je u raznim pravcima: u Gacko, Nevesinje i druga mjesta. “Pad Borča nemilo se dojmio pučanstva Bjelimića (26 km jug. ist. od Konjica) i sada na ništa drugo ne misli nego na bjegstvo iz ovog sela jer se boje da ih partizani iz sela Trnovo (kotar Sarajevo) i Glavotičevo (kotar Konjic) ne opkole i selo unište. Većina seljaka izgonila je stoku iz sela u raznim pravcima, a po nekoji i obitelj, što oružnici spriječavaju, ali svi prolaze, nije bilo moguće (prolaz, op. aut.) zatvoriti i tako iseljavanje spriječiti.”⁶³

Slamanjem ustaških snaga u Borču proširen je i povezan teritorij koji je bio pod kontrolom partizana od jugoistočne Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Osvajanjem Borča prekinut je lanac talijanskih snaga i snaga NDH, koji je od Gackog preko Borča povezivao Nevesinje s Konjicom. Time su partizani uspjeli očistiti pozadinu snagama koje su se povlačile prema istočnoj Bosni. Bilo je

---

⁶¹ Područje Borač se nalazi na izvoru Neretve ispod mjesta Ulog. Gornji Borač bilo je jako ustaško muslimansko uporište. Nalazi se u kotaru Gacko. Kroz Borač je u srednjem vijeku prolazio put iz doline Neretve preko Nevesinja i Uloga za Kalinovik, gdje se put dijeli u dva kraka. Jedan vodi prema Sarajevu, a drugi prema Foči. Strateško značenje područja Borač bilo je i u borbama koje su vođene između partizana, četnika, Talijana, domobrana i ustaša. Na području Borča nalazi se više muslimanskih sela u kojima su ustaše organizirale niz uporišta koje ni četnici ni partizani dugo nisu mogli osvojiti. Početkom 1942. u Borču je zapovjedništvo Vojne krajine (posebno domobransko vojno područje osnovano u srpnju 1941. na istočnoj granici NDH prema Srbiji i Crnoj Gori. Raspušteno je svibnja 1942. i umjesto njega osnovano je tzv. Zapovjedništvo utvrđivanja). Obruč Borča imao je 18 jakih ustaških uporišta, oko 30 km dužine.

⁶² Izvještaj Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu od 17. travnja 1942. Vrhovnom štabu o početku napada na Borač (*Zbornik dokumenata*, tom 4, dok. 80). U borbama za Borač poginulo je 180 vojnika, a broj ranjenih se ne zna. Dio snaga iz Borča probio se do sela Bjelimići. Partizani su imali 45 mrtvih i 89 ranjenih. Među poginulima se nalazio Dukica Grahovac, komandant Operativnog sektora Gacko-Nevesinje. U bici za Borač partizani su osvojili veliki plijen u oružju i streljivu.

⁶³ Izvještaj Oružničke postaje Bjelimići od 28. travnja 1942. o napadu partizana na Borač (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 4, dok. br. 134).

to u Trećoj ofenzivi, koja je uslijedila neposredno poslije osvajanja Borča. Padom Borča talijanske i snage NDH izgubile su važne pozicije u sjevernoj Hercegovini, a četnici su bili potjerani u talijanske garnizone. U ožujku i travnju 1942. godine Operativni štab za Hercegovinu formirao je sedam udarnih bataljona. Njihov broj se u to vrijeme povećao na 16 bataljona s ukupno oko 4.000 boraca. Te su oružane snage bile raspoređene u dva odreda, Sjevernohercegovački i Južnohercegovački odred.⁶⁴

Nakon borbi za Borač njemačke i talijanske oružane snage poduzele su oružane aktivnosti da oduzmu teritorij koji su partizani do tada osvojili. Uz njemačke, talijanske i ustaške oružane snage, u borbama protiv partizana sudjelovali su i hercegovački četnici.⁶⁵ U Hercegovini su se u svibnju 1942. vodile žestoke borbe. Partizani se nisu predavali, pružali su ogorčen otpor. Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred morao je napustiti Hercegovinu i prebaciti se na Zelengoru. Za dio partizanskih snaga koji se nije uspio probiti do Zelengore, operativni štab hercegovačkog odreda donio je odluku da se pusti kućama. Tako je Treća ofenziva zapečatila nade partizana da opstanu u Hercegovini. Najveći dobitnici ove oružane akcije bili su četnici, koji su kao talijanski saveznici nagrađeni tako da im je prepuštena uprava na velikom prostoru Hercegovine. Oni su tako postali, sad pod drugim uvjetima, snažan remetilački faktor koji je na svojevrstan način činio velike probleme Muslimanima i Hrvatima, pa tako i VŽD. Treba spomenuti da su partizani na teritoriju pod njihovom kontrolom uvodili vlast u obliku Narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a), koji su bili i organi oružane borbe (brinuli se o materijalnoj osnovici partizanskog pokreta, provodili mobilizaciju, brinuli se o sigurnosti na području pod partizanskom vlašću i obavljali ostale poslove kao zakonodavni i izvršni organi vlasti). Gdje su bili formirani, prestajala je vlast VŽD. U razdoblju od siječnja do ožujka 1942. postojali su i kotarski NOO-i. Već prije, 1941, postojali su seoski i općinski NOO-i. Sredinom travnja 1942. u selu Bjeljanima izabran je NOO za Hercegovinu.

⁶⁴ Prijedlog Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu od 28. ožujka 1942. Vrhovnom štabu NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije za postavljanje rukovodećeg kadra u Sjevernom i Južnom hercegovačkom odredu (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 4). U to vrijeme komandant Operativnog štaba za Hercegovinu bio je Petar Ilić (Drapšin), a politički komesar Miro Popara.

⁶⁵ Vojne aktivnosti vodio je general Boder. Ofenziva je započela sredinom travnja, a završila sredinom lipnja 1942. u Hercegovini i Crnoj Gori. Njemačko-talijanske i snage NDH zauzele su teritorij koji su partizani dotad držali u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Raspao se dio partizanskih snaga u Hercegovini i jedinica Dobrovoljačke vojske u istočnoj Bosni. Održalo se samo jezgro partizanskih odreda u Crnoj Gori i Sandžaku.

Organiziranje četnika u istočnoj Hercegovini početkom 1942. godine

Do kraja 1941. godine četnici u Hercegovini nisu imali vrhovno zapovjedništvo. Međutim, simpatizeri četničke ideologije uključili su se u ustaničke redove. Među njima su bili bivši jugoslavenski oficiri i podoficiri, trgovci, seoski gazde, pravoslavni svećenici, bivši političari, dugogodišnji članovi srpskih domoljubnih organizacija (npr. Udruženje četnika), zatim učitelji, članovi Narodne obrane i Jugoslavenskog sokola, uglavnom srpski nacionalisti. Četnici u početku nisu uspjeli uspostaviti kontakte s vodstvom na Ravnoj Gori, kojima je zapovijedao Draža Mihajlović. Srpske nacionalističke grupe u početku su radile samostalno. U to vrijeme kod četnika nije postojala ni teritorijalna organiziranost u oblastima, kotarima i općinama. Njihova motivacija tada je bila samoobrana i zaštita vlastitih obitelji.⁶⁶ Saznavši za četničke grupe izvan Srbije, Draža Mihajlović odmah je uputio svoje emisare u te krajeve. Početkom siječnja 1942. u Bosnu i Hercegovinu došao je major Boško Todorović kao Dražin glavni delegat. Uz njega su bili aktivni Dobroslav Jevđević, Novica Kraljević, Milorad Popović, Marko Popović, pravoslavni svećenik Perišić, Vidak Kovačević i drugi.⁶⁷

Četnici su raspirivali mržnju između Srba s jedne, i Muslimana i Hrvata s druge strane. Cilj im je bio iskorijeniti Muslimane i Hrvate. Za sve nedaće Srba do kojih je došlo 1941. optuživali su Muslimane i Hrvate, te dakako i NDH. Oni su tako slijedili već izgrađenu četničku ideologiju Stevana Moljevića, iznesenu u brošuri *Naš put*, u kojoj se ističe stvaranje i organizacija homogene Srbije koja ima obuhvatiti cijelo etničko područje na kome žive Srbi. Glavna parola četnika bila je borba protiv Muslimana i Hrvata te osveta za zločine koje su ustaše počinili prema srpskom stanovništvu.

Što je razdor između četnika i partizana bio veći, to je bilo manje napada četnika na oružane snage NDH. Talijanske vojne snage koristile su sukob između četnika i partizana, vjerujući da će pomoću četnika moći svladati partizane. Talijani su smatrali da će pridobijanjem četnika lakše pacificirati područje i slomiti partizane na području istočne Hercegovine (Bileća, Stolac, Gacko, Čapljina, Ravno).⁶⁸ To se ostvarilo, ali kratkotrajno. U Trećoj ofenzivi četnici su bili na strani Talijana, Nijemaca i oružanih snaga NDH.

---

⁶⁶ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979: 149.

⁶⁷ M. Mastilović, »Temelji partizanskog pokreta u gatačkom srezu.«: 207-212.

⁶⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 11.5.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 1921).

Četnici i Talijani protiv NDH

Veze talijanskih vojnih zapovjednika s četničkim komandantima sežu od početka ustanka u Hercegovini 1941. godine. Još u kolovozu 1941, prilikom opsade Bileća, četnički su vođe izbjegavali borbu s talijanskom vojskom. Oni su u Talijanima vidjeli spasioce Srba od ustaškog terora. Istina, oni su reokupacijom Druge zone obustavili ustaški teror, ali je cilj Talijana bio mnogo širi. Oni su prvenstveno htjeli učvrstiti talijansku vlast u jadranskom području, a time i ograničiti vlast i utjecaj NDH.⁶⁹ Novica Kraljević, Vuk Kovačević, Lazar Trklja i Vladislav Hamović iz Boke kotorske, kamo su pobjegli pred ustašama, uspostavili su kontakt s Mussolinijem i talijanskom vladom, tražeći izdvajanje istočne Hercegovine iz sastava NDH i njezino priključenje Crnoj Gori.⁷⁰ Drugi pak, kao što su Dobroslav Jevđević, Ilija Trifunović Birčanin i Radmilo Grčić, živeći u okupiranom Splitu, uspostavili su kontakte s talijanskim zapovjednicima u istočnoj Hercegovini, tražeći izdvajanje Hercegovine iz sastava NDH. Allesandro Lusano, kao general talijanske vojske koji je djelovao na prostoru VŽD 1941. i 1942., proširio je glasine među hercegovačkim Srbima da će kotarevi istočne Hercegovine (Trebinje, Gacko, Stolac, Bileća i Nevesinje) pripasti Crnoj Gori. Lusanov cilj bio je zavadiť pravoslavce u istočnoj Hercegovini s muslimanima i katolicima i iz toga izvući korist za talijansku osvajačku politiku.⁷¹ Lusano se družio s Markom Popovićem, a dr. Novica Kraljević mu je bio glavni suradnik. Svi su oni posredno huškali Srbe protiv NDH. U predstavnici talijanskoj vladi dr. Kraljević je napisao: "Prilike u Hercegovini i Dubrovniku iziskuju neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju, najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica."⁷² Slično su tražili i dubrovački fašisti na čelu s Tončijem Jelićem. Frano Glavina tvrdi da je talijanskom konzulu u Dubrovniku Amadeu Mammalelli i generalu Lusanu pripao zadatak svojom politikom demoralizirati "(...) naše ljude i naše vlasti, a generala je zapalo da organizira četnike, u to vrijeme kada partizana još nije ni bilo."⁷³ Oba istaknuta

⁶⁹ Franko Mirošević, »Godine razdora i ponora u istočnoj Hercegovini.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/2 (2013): 631-674.

⁷⁰ Ž. Raguž, *Hercegovina-srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*: 190.

⁷¹ Frano Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944. u svjetlosti povijesnih izvora.«, u: *Crveni teror u Dubrovniku: listopad 1944*, ur. Vlaho Benković. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 1998: 34.

⁷² Vjekoslav Vrančić, *Urota protiv Hrvatske*. Zagreb: knjižara Velebit, 1943: 35; F. Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944.«: 34.

⁷³ F. Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944.«: 35.

talijanska funkcionera radila su da okupatorska 2. armija pripoji i okupira više teritorija od utvrđenih Rimskim ugovorima.⁷⁴ Glavina tvrdi da je Lusano obilazio kotareve u istočnoj Hercegovini i pripremao ugovore s četnicima o suradnji.

Dakle, talijanska politika prema NDH poklapala se s politikom srpskih nacionalista koji su tražili da se Dubrovnik i istočna Hercegovina isključe iz NDH i pripoje Italiji. U vezi s tim generalni konzul Kraljevine Italije u Dubrovniku Amadeo Mammalella je izjavio: “Svaki pravi Talijan smatra za nešto što se samo po sebi razumije, da čitava Dalmacija mora biti priključena talijanskom carstvu. To je mišljenje i talijanskog zapovjednika u Dubrovniku, Dalmazza.”⁷⁵ Pišući o tome, i Milica Bodrožić smatra da su Srbi iz Hercegovine u doba rata tražili Dubrovnik i njegovo priključenje istočnoj Hercegovini, jer im je bio potreban kao izlazna luka na more.⁷⁶

Odnos talijanske vojne komande u Dubrovniku prema NDH nije bio saveznički, iako se u svim izvještajima upućenima iz pojedinih kotareva ističe da su oni dobri. U stvarnosti nisu bili dobri, jer se talijanska komanda nije iskreno odnosila prema NDH, pa tako ni prema VŽD. Postojanje NDH sužavalo je njihovu dominaciju na Balkanu i u jadranskom području. Bilo je međusobnih nesuglasica, predstavnici NDH tužili su se preko Općeg povjerenstva NDH pri 2. armadi na postupke pojedinih generala. Talijani su se žučljivo i lažljivo branili. O tome je veliki župan dr. Ante Buć rekao da se vlast NDH uglavnom tužila na odnos talijanskih generala prema četnicima te da su im četnici uglavnom sastavljali odgovore koje su upućivali vlastima NDH.⁷⁷

Formiranje Dobrovoljačke antikomunističke milicije

Uključivanje četnika pod komandu talijanske vojske, koju su provodili Lusano i Mammalella, svesrdno je pomagao i zapovjednik divizije “Marche” general Giuseppe Amico, koji je dozvoljavao četničke zločine po Hercegovini. Lusano

⁷⁴ F. Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944.«: 35. Bila je to politika poznata pod geslom *Oltre la metà*, “Preko ugovorenenih granica”.

⁷⁵ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1983: 418; Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu*, sv. 1. Barcelona-München: Knjižnica Hrvatske revije, 1985: 352; F. Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944.«: 37.

⁷⁶ Milica Bodrožić, »O ustašama i četnicima u dubrovačkom kraju 1941-1944.«, u: *Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji: 1941-1945*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1085.

⁷⁷ Izjava dr. A. Buća isljednicima OZNE u Splitu 22.11.1944. godine, fond *Služba državne sigurnosti* (dalje: *SDS*), Republički sekretarijat za unutrašnje poslove (RSUP), sig. 013 1, br. 11, kut. 26, HDA.

je strogo pazio da se vojno četničko rukovodstvo ne približi čelnicima VŽD, da sami riješe nastale probleme. O tome dr. Ante Buć kaže: “Kušao sam u granicama mogućnosti u početku četnicima skrenuti pažnju na tu igru Talijana, no polučio sam nešto uspjeha valjda jedino u kotaru Bileća. Talijani su to odmah zapazili te su najprije tražili da se preko njih ne razgovara s četnicima, a zatim su sasvim osujetili svaki dodir.”⁷⁸ Po mišljenju Buća, Talijani su u VŽD s četnicima igrali dvostruku igru, protiv poretka NDH u pozadini i protiv partizana koji su se tek pojavljivali, čime se u javnosti suradnja s četnicima opravdavala.

Talijanske vojne vlasti nisu se jednako odnosile prema svim ustanicima. Prema partizanima su istupile energično i protiv njih vodile oštru borbu. Prema četnicima su od početka bili blaži. Naime, radilo se o predaji oružja ustanika i njihova povratka domovima. O tome je veliki župan dr. Ante Buć rekao isljedniku Organizacije za zaštitu naroda (OZNA): “Općenito se opaža da se kod talijanskih vojnih vlasti zauzimalje stanovište protiv pobunjenika komunista, a glede povratnika četnika, kojih ima mali broj, takav odnos nije bio. Bilo je započeto hapšenje od strane Talijana, pa sam obavješten da su bili hapšeni zbog toga što nisu donosili oružje kada su se vraćali, no općenito se može kazati da je vrlo malog učinka imao božićni proglas, odnosno da se pravo kaže nema nikakve kontrole da li su se pobunjenici vratili, jer su većinom na svom predjelu gdje nema pristupa ni naša ni talijanska vlast.”⁷⁹

Na sastanku talijanskih, njemačkih i hrvatskih kvislinških generala (28. ožujka 1942), malo prije početka Treće ofenzive, pitanje četnika bilo je ponovno pomno razmatrano. Tom je prilikom general Roatta izjavio da su “svi komunisti neprijatelji te da s njima neće biti pregovora. Četnici su u stvari neprijatelji NDH, ali nisu neprijatelji Osovine i stoga je za sada korisno pregovarati s njima... borbu protiv četnika trebat će nužno poduzeti kasnije zajednički.”⁸⁰

U biti, četnici nisu ni predavali oružje niti su se vraćali svojim domovima, ohrabreni blagonaklonim odnosom talijanske komande prema njima. Takva politika Talijana dovest će četnike do povlaštenog položaja u NDH i na kraju do sporazuma kojim je uspostavljena Dobrovoljačka antikomunistička milicija.

⁷⁸ Izjava dr. A. Buća isljednicima OZNE u Splitu 22.11.1944. godine, fond SDS, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove (RSUP), sig. 013 1, br. 11, kut. 26.

⁷⁹ Mjesečni izvještaj VŽD MUP-u od 31.1.1942 (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 7/42).

⁸⁰ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*: 196. Tomasevich u bilješci 57 na str. 197 navodi izjavu generala Roatte maršalu Ugu Cavarellu, načelniku talijanske Vrhovne komande, da su četnici jedina “ping-pong loptica” na području pod njegovom komandom, tako da ih je potrebno zadržati na talijanskoj strani.

General Lusano je bio četnički tumač kod talijanskih vojnih vlasti, koji je brinuo da se četnicima privuče i muslimansko stanovništvo, nudeći im autonomiju istočne Hercegovine u sklopu talijanske okupacijske zone. Za provedbu tog plana Lusano se oslonio na dr. Ismeta Popovca i Muju Pašića koji su trebali pridobiti Muslimane za Dobrovoljačku antikomunističku miliciju. I Muslimanima se, kao i Srbima, govorilo da su Talijani njihovi zaštitnici i da ih brane od ustaša.⁸¹

Dosad nije pronađen sporazum između četnika i komande 2. talijanske armije o formiranju Dobrovoljačke antikomunističke milicije. U knjizi *Susreti i doživljaji* Ivo Rojnica tvrdi da je sporazum između četnika i talijanske vojne komande potpisan zimi 1941/2. između fašističkog generala Lusana s jedne strane i “vojvode” Dobroslava Jevđevića s druge. Jevđević ga je, kaže Rojnica, potpisao u ime četnika Hercegovine i dijela Bosne, te popa Đujića (u ime četnika Kninske krajine i Ravnih kotara). Osim navedenog, Rojnica ne navodi neke argumente koji bi ovu tvrdnju bolje argumentirali.⁸²

Jozo Tomasevich u vezi navedenog piše: “(...) postoje tekstovi nekih manjih općenitih sporazuma i mnogo drugih dokaza tijesne talijansko-četničke kolaboracije na području koje je okupirala talijanska 2. armija.”⁸³ Jedan takav preliminarni sporazum četnici su potpisali s Talijanima, a partizani su ga našli kod zarobljenog Boška Todorovića.⁸⁴

Četnički zapovjednik Mutimir Petković sklopio je 11. siječnja 1942. preliminarni sporazum s predstavnikom 6. armijskog korpusa u Dubrovniku, De Mateisom, kapetanom talijanske komande u Dubrovniku, koji je Todorović odobrio. U njemu stoji da četnici neće upotrijebiti oružje protiv talijanskih vojnika niti talijanska vojska protiv četnika i da će postojati prijateljstvo između četnika i talijanske vojske. Talijani se obvezuju da četnike neće razoružavati te da će pomoći da se uhićeni Srbi, koji se nalaze u ustaškim zatvorima i logorima, puste na slobodu. Dana 16. siječnja 1942. major Boško Todorović dao je instrukcije svojim pregovaračima u pregovorima s Talijanima. Po Todoroviću, glavni cilj sporazuma je zajednička zaštita srpskog naroda. Uz navedeno, traži se odobrenje Talijana

---

⁸¹ O tome Ž. Raguž, *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, 6. poglavlje »Hercegovina u NDH«: 185-192.

⁸² Ivo Rojnica, *Susreti i doživljaji 1938.-1945*. München: Knjižnica Hrvatske revije, 1969: 141.

⁸³ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*: 197.

⁸⁴ Boško Todorović je uhićen i likvidiran u veljači 1942, nakon što su partizani 1. udarnog bataljona pod komandom Vlade Šegrt raspršili manje četničke grupe u Kifinom Selu, u kojem se nalazio manji talijanski bataljon. Ondje su partizani likvidirali i četnički štab zajedno s majorom Todorovićem. Tom je prilikom zaplijenjeno više dokumenata u kojima je evidentirana suradnja četnika s Talijanima.

da se uspostavi srpska civilna uprava u krajevima u kojima su Srbi u većini te da se pritom Muslimani, kao neopredijeljeni, ne uzimaju u obzir. Utvrđeno je i razoružanje ili evakuacija svih vojnih jedinica ili poluvojnih formacija osim četničkih, koje će zajedno s talijanskim vojnim jedinicama osiguravati red i mir.⁸⁵

Kad se analiziraju točke navedenog sporazuma, zaključuje se da on anticipira stanje koje je nastalo u kotarevima istočne Hercegovine nakon sloma partizanske vojske u lipnju 1942. godine. Jozo Tomasevich ispravno konstatira da je sporazum zaključen 11. siječnja 1942. uglavnom bio usmjeren protiv ustaša, jer četnici i partizani još nisu bili potpuno raskinuli. Nema sumnje, tvrdi Tomasevich, da su Talijani, kao što je tvrdio i Dalmazzo, bili svjesni kakvu im pomoć četnici mogu pružiti protiv partizana, i to vrlo skoro. Glavni interes četnika i Talijana postat će međusobna pomoć u borbi protiv partizana.⁸⁶

Da je ugovor bio uperen protiv NDH vidljivo je iz točaka 3 i 4, u kojima stoji da će se na području zauzetom od četnika razoružati sve vojne formacije, što znači da su se oružničke formacije i domobrani morali povući iz područja na kojemu vlast imaju četnici, te da će na područjima na kojima su katolici u manjini lokalna vlast NDH biti zamijenjena srpskim vlastima. Sve navedeno ostvarilo se u lipnju 1942, kad su četnici preuzeli vlast na području koje je ranije bilo pod partizanima. Na tim područjima četnici su uveli svoju civilnu vlast i tako praktički razvlastili NDH i VZD. Na tom području nije bilo ni ustaša ni domobrana, pa ni oružnika. Ovom sporazumu nedostaje obveza Talijana da snabdijevaju četnike oružjem, streljivom, odjećom i hranom i da četničke odrede, odnosno Dobrovoljačku antikomunističku miliciju, stave pod komandu talijanskih komandanata.

Suradnja četnika s Talijanima izgrađivala se postupno. Potpune konture ona poprima u travnju 1942, u vrijeme borbi u Trećoj ofenzivi u kojoj su četnici sudjelovali boreći se rame uz rame s njemačkim, talijanskim, ustaškim i domobranskim jedinicama. Tada su, po svemu sudeći, bili utvrđeni odnosi između Talijana i četnika na temelju kojih je ustanovljena struktura i djelovanje Dobrovoljačke antikomunističke milicije (*Milizia volontaria anti comunista*, obično zvana MVAC).

⁸⁵ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 195-196*. Sporazum sadrži sljedeće točke: 1. ako Talijani okupiraju istočnu Bosnu, četnici će se na tom području suzdržati; 2. četnici u istočnoj Bosni zadržat će oružje; 3. na području zauzetom od četnika razoružat će se sve vojne formacije; 4. na svim područjima u kojima su katolici (Hrvati) u manjini, lokalne vlasti NDH bit će zamijenjene srpskim vlastima, koje će funkcionirati paralelno s talijanskom vojnom administracijom; 5. na tom području srpskom stanovništvu bit će zagarantirana osobna, nacionalna i vjerska sloboda, kao i pravo vlasništva; 6. Talijani trebaju pomoći da se iz ustaških koncentracijskih logora oslobode Srbi iz tih područja, jer bi to pomoglo suzbijanju otpora komunista protiv četničke propagande; 7. sklopit će se ugovor o trgovini između četnika i Talijana.

⁸⁶ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 196*.

Četničke jedinice otada su odlazile u borbe s talijanskim jedinicama podčinjene talijanskim vojnim komandantima. Računa se da je u NDH 1942. godine bilo ukupno 19.000 do 20.000 pripadnika MVAC-a.⁸⁷ O tim odlascima, a i dolascima s bojeva, velikog župana redovito su izvještavali kotarski predstojnici i zapovjednici oružničkih postaja, kao i zapovjednici dvaju oružničkih krilnih zapovjedništava Bileća i Dubrovnik. Tako predstojnik Kotarske oblasti Gacko obavještava velikog župana župe Dubrava o sljedećem: "Prilikom odlaska talijanskih trupa divizije 'Murge' na drugom području dne 22. ovog mjeseca pošla je s njima jedna grupa četnika, oko 300 pod oružjem. Pred njima je nošena četnička crna zastava sa mrtvačkom glavom, a svi su oko ruke imali široke srpske trobojke. Po izlasku iz Gacka, a na domaku sela Gračanica u kojem se nalaze isključivo muslimani Hrvati, pjevali su četničku pjesmu: 'Četnički se barjak vije. Skoro doš'o iz Srbije, sad Hrvatske više nije.' Poslije njih išle su talijanske trupe."⁸⁸

Obilazeći istočnu Hercegovinu i mjesta naseljena pravoslavnim stanovništvom, general Lusano je oblikovao suradnju talijanske vojne komande s četnicima. U izvještaju VŽD i kotarskih oblasti izvjestitelji se često dotiču tih Lusanovih obilazaka. Opće je mišljenje izvjestitelja da četnici tijesno surađuju s talijanskim zapovjednicima i Talijanima u cjelini. Tu suradnju vodstvo VŽD, kao i zapovjednici domobranskih i oružničkih komandi, nisu odobravali, prosvjedujući kod talijanske komande. No, prosvjedi nisu polučili uspjeh, bilo je onako kako su Talijani htjeli. Dana 30. travnja 1942. general Lusano je posjetio Gacko, pozvavši predstavnike Srba i Muslimana s ciljem da i muslimanski milicionari u službi oružanih snaga NDH dođu pod talijansku komandu, kao i četnici, čemu su se oni opirali. Sastanku je prisustvovao četnički zapovjednik Marko Popović. Lusano je tom prilikom izjavio Popoviću da je za četnike osigurao 20.000 naboja. Nezadovoljan tom količinom naboja, Popović je tražio i teške strojnice koje mu je Lusano prethodno obećao, ali obećanje nije izvršio.⁸⁹ Dana 8. lipnja 1942. u Bileća je došao Dobroslav Jevđević zajedno s Lusanom. U Bileću su se sastali s viđenjim pravoslavicima, a nakon toga otišli u pravcu Gackog. U mjestu Kazanci održan je sastanak Jevđevića i Lusana s jednim talijanskim zapovjednikom i predstavnicima pravoslavaca iz Gacka, Nevesinja i Crne Gore.⁹⁰ Ovakvih odlazaka i dolazaka bilo je u vrijeme trajanja Treće ofenzive više.

⁸⁷ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*: 197.

⁸⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 24.5.1942. godine (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 326/42).

⁸⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 11.4.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 305/42).

⁹⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Bileća VŽD od 15.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 2059).

U svibnju 1942. godine pripadnici četničkih odreda u Hercegovini dobili su uputstvo da provedu u život sporazum s Talijanima. On glasi: “Svi koji ste nasiljem i terorom prisiljeni da se pridružite partizanskim zlikovcima, likvidirajte tuđince komesare i na čelu sa svojim domaćim prvcima pod oružjem prijavite se najbližem talijanskom komandantu, vaši životi i imanja su vam zagwarantirani, a vi ćete zajedno s oružjem biti uvršteni u nevesinjsko-gatački štab vojničkih dobrovoljačkih četničkih odreda. Talijanska armija vam garantuje da nitko neće odgovarati za događaje u doba ustanka, da vam ustaši i šuškarci ne mogu ništa učiniti, a vi ste dužni sa svojim oružjem čuvati mir i poredak u svom kraju i uništiti partizanske zlikovce koji su prišli da unište srpski narod.”⁹¹

Uputstvo četničkog vodstva o suradnji s talijanskom vojnom komandom bilo je namijenjeno i onim partizanima koji su nakon njihova sloma u Hercegovini pušteni svojim kućama. Mnogi od njih priključili se četnicima, milom ili silom. Spomenuto Uputstvo prvi put javno potvrđuje suradnju četnika s Talijanima, iako su oni s njima surađivali već od druge polovice 1941. godine. Oružana postaja Ivanica javila je VŽD da su ovo područje opsjedali komunisti-partizani, tako da ni jedno selo nije bilo pristupačno za dolazak. “Dne 1.6.42. nastala je rasutost među partizanima, tako da su sva lica s područja ove postaje koja su bila u partizanima pretopili se protiv partizana i na taj način partizane koji su bili iz drugih mjesta istjerali s područja ove postaje.”⁹² Veliki župan A. Buć izvještava 3. lipnja 1942. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova da se iz izvještaja kotarske vlasti u Bileću saznaje da Bajo Stanišić dolazi u Hercegovinu. Stanišić se još u svibnju 1942. obratio Hercegovcima da ih on kao prijatelj poziva da se pridruže njegovim odredima. Cilj njegova dolaska, kako on navodi, je: “(...) spas Hercegovaca od podivljale partizanske bande.”⁹³

⁹¹ “Uputstvo četničkih rukovodilaca u Hercegovini od maja 1942. potčinjenim jedinicama za sprovođenje u djelo Sporazuma s italijanskim okupatorom.” Dokument u ustaškom prijepisu nalazi se u arhivu Vojnoistorijskog instituta, kut. br. 71. Uputstvo u Štabu vojno-četničkih odreda Nevesinje-Gacko potpisali su Petar Samardžić i pop Radojica Perišić, te Dobroslav Jevđević kao nacionalistički politički povjerenik (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 5, dok. br. 141).

⁹² Oružana postaja Ivanica VŽD od 14.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 2091/42) i izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva VŽD od 7.11.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 3612). Talijani i četnici svladali su partizanske snage u istočnoj Hercegovini. U drugoj polovici svibnja i prvoj polovici lipnja 1942. godine, te su snage (dijelovi divizija “Cacciatori delle Alpe”, “Murge” i “Marche”) zajedno s četnicima poduzele napad na Južnohercegovački odred koji se nalazio na prostoru Stolac-Metković-Ljubinje. U spašavanju tih snaga nije pomogao ni dolazak 1. proleterske brigade. One su se ipak rasule.

⁹³ “Proglas izdajnika Baja Stanišića od maja 1942. Hercegovcima.” Proglas u ustaškom prijepisu, kojim je redakcija raspolagala, nalazi se u arhivu Vojnoistorijskog instituta, kut. 71. Bajo Stanišić ih upućuje da se pridruže njegovim odredima koji dolaze u Hercegovinu “da je očiste od partizana.” Ako se ne pridruže, prijeti im smrću (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 5, dok. 139).

Četnici ne priznaju vlast Velike župe Dubrava

Kad su partizani sredinom lipnja 1942. godine svladani u Hercegovini, talijanska se vojska povukla iz većih hercegovačkih gradova koji su bili u sastavu VŽD i predala vlast četnicima (uglavnom u općinskim i manjim područjima naseljenima Srbima, a i Muslimanima). Ostvarilo se upravo ono što su četnici u pregovorima s Talijanima tražili, a to je uspostavljanje vlasti u istočnoj Hercegovini, u početku u okvirima općina i manjih naselja. Preuzimanjem vlasti u općinama, oni su rastjerali oružnike iz oružničkih postaja VŽD, a umjesto njih su postavljeni četnici. Četnici nisu priznavali vlast VŽD. Tako su velika područja istočne Hercegovine bila izvan vlasti VŽD. Na tom su području četnici samostalno odlučivali. Tako je npr, kad su u selo Didiće došli dužnosnici Rizničke straže da prebroje strukove duhana (Općina Šuma-Hum), četničko zapovjedništvo njima zabranilo rad. Rekli su im da oni ne trebaju “(...) naših financa jer oni imaju svoju vojsku, oružnike i finance.”⁹⁴ Ivan Janečić, četnički zapovjednik u Lastvi, izjavio je predstojniku Kotarske oblasti Trebinje sljedeće: “Da Vam kažem u četiri oka, vi tražite da izabrani načelnici općina i bilježnici polože zakletvu (Paveliću i NDH op. a.), a mi ne dozvoljamo; čast hrvatskom i muslimanskom narodu, ali mi ne priznajemo ustašku Hrvatsku ni poglavnika Pavelića i svaki onaj koji položi zakletvu bit će odmah s naše strane oglašen kao veleizdajnik.”⁹⁵ Dakle, unutar VŽD stvorena je četnička paravlast koja se izdvojila iz vlasti VŽD i NDH. Unutar NDH ona nije bila zakonski regulirana, ali je ipak egzistirala. Organi VŽD su prosvjedovali, ali prosvjedima nisu ništa postigli, jer su protiv njih bili talijanski vojni komandanti. Nepriznavanje vlasti NDH, pa tako ni VŽD, četnici su na javnim mjestima otvoreno izražavali uvredljivim pjesmama. Tako je skupina četnika u selu Čvaljini (kotar Ravno) pod zapovjedništvom Save Obradovića, pred oko 150 osoba, uglavnom Srba, ispred crkve pjevala razne protuhrvatske pjesme kao npr. “Nasred zemlje Nemanjine četnički se barjak vije, to je barjak iz Srbije”, “Mila majko tebi je dika da si mene rodila četnika.”⁹⁶ Upravitelj Državne šumarije Trebinje izvijestio je Ravnateljstvo šuma u Zagrebu da su četnici u Kotarskoj oblasti Trebinje preuzeli svu vlast u svim selima, osim u gradu Trebinje

⁹⁴ Izvještaj oružničke postaje Didići Kotarskoj oblasti Trebinje, a ova VŽD od 27.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, br. 2124).

⁹⁵ Izvještaj Kotarske oblasti Trebinje VŽD od 7.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2212). Zanimljivo je konstatirati da se u dokumentima organa VŽD četnici uglavnom ne nazivaju četnicima već “protokomunističkim borcima” ili “borcima Dobrovoljačke antikomunističke milicije”.

⁹⁶ Izvješće Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća VŽD, od 11.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2242).

i njegovoj okolini. Kaže se da su postavili svoje općinske uprave. “Sa jugoslavenskim kokardama na kapama, srpskom trobojnicom na rukavima, oboružani s puškama i bombama dolaze u grad gdje im je njihova komanda. Od istih se čuju iz obližnjih sela četničke pjesme kojima vrijeđaju Poglavnika, Hitlera i Mussolinija.”⁹⁷

Pjevanja takvih i sličnih pjesama u dokumentima iz tog vremena ima mnogo, pa ne treba sva navoditi. Neka zbog izraza nije ni uputno navoditi, jer su suviše vulgarne.⁹⁸ Teško stanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva nakon gušenja partizanskog pokreta vidljivo je iz izvještaja zapovjedništva Oružničkog krila Bileće Kotarskoj oblasti Stolac, koja pak izvještava VŽD o stanju u Krilu. U tom izvještaju između ostalog stoji: “U posljednje vrijeme stanje našeg življa u kotaru Stolačkom mnogo se pogoršalo. Stanovništvo napušta selo i odlazi, sklanja se po šumama i dalje produžuje do Čapljine. Četnici tzv. antikomunistički borci zagospodarili su skoro svim selima kotara te od našeg naroda oduzimaju sve što kod njega nađu. 21. 6. u selu Poplatu pravoslavci, njih oko 68 domova, održali su sjednicu, odredili svoje vlasti i svoj neki zakon. Donosili su razne odluke koje su provodili u život. Tako su donijeli odluku da će zemlju odbjeglih Hrvata obrađivati četnička organizacija, a plodove te zemlje davali su siromašnom stanovništvu.”⁹⁹

Ovakvom stanju prilagodili su se organi VŽD i kotarskih oblasti, jer protiv talijanskih stavova nisu mogli ništa učiniti, pa su tako prihvatili svojevršno dvovlašće u VŽD. Navedeno se može zaključiti iz posjeta ministra riznice dr. Vladimira Košaka, koji je u Stocu boravio sredinom srpnja 1942. godine. Izvjestitelj piše da je kod “četnika i pravoslavnog pučanstva njegov dolazak dobro primljen. Oni vide da hrvatska država stvarno radi na smirenju u ovim krajevima u kojima je razdor među stanovništvom bio velik. Pogotovo, kad je ministar na licu mjesta izvršio vraćanje u državnu službu jednog broja bivših činovnika pravoslavne vjere i naredio isplatu zaostalih beriva i mirovina.”¹⁰⁰ Bila je to još jedna kapitulacija vodstva NDH pred talijanskom vojnom komandom u NDH, i to neposredno nakon četničkog pokolja Muslimana u općini Ljubinja i njihova bacanja u jame.¹⁰¹

⁹⁷ Izvješće Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća VŽD, od 15.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2297).

⁹⁸ Izvještaj oružničke postaje Ravno Kotarskoj oblasti Ravno od 13.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2246). Evo nekih pjesama: “Puško moja, napit ću te krvi, a ja na Ravno udarit ću prvi”, “Paveliću, žalosna ti mati, ovo će se srpska zemlja zvati”, “U Trebinju nestalo borića, uhitismo Antu Pavelića.”

⁹⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 23.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2249).

¹⁰⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 17.7.1942 (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2200).

¹⁰¹ Izvještaj VŽD zapovjedništvu talijanskog 6. armijskog korpusa od 16.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 1967/2). VŽD je napisala izvještaj na temelju dobivenog izvještaja Kotarske oblasti Ravno od 22.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 2075/42).

Kosta Uljarević bio je jedan od pomirljivijih četničkih zapovjednika koji je želio surađivati s vlasti VŽD. Međutim, obećanja u vezi s tim nisu se realizirala, ostalo je kao i prije, četnici su se učvršćivali na vlasti i postajali sve nasrtljiviji i arogantniji.¹⁰² Unatoč svemu, nije se smanjivao razdor između pravoslavnog stanovništva s jedne strane, te katoličkog i muslimanskog s druge. Četnici su ostali pri svojim stavovima i nisu priznavali vlast NDH. Oni su istočnu Hercegovinu smatrali odvojenom iz NDH. Cilj im je bio da se u njoj što manje osjeća vlast NDH. NDH to nije mogla spriječiti, jer za tako nešto nije imala oružane sile. Morala je pristati na postojeće stanje, a njezino je stanovništvo moralo trpjeti svekolike patnje koje su im nanosili četnici. Istina, bilo je četničkih zapovjednika, kao što su Marko Popović i Kosta Uljarević, koji su načelno prihvaćali NDH, ali su drugi četnički zapovjednici bili protiv svake suradnje s NDH, posebno oni iz Crne Gore, koji su kao i hercegovački četnici očekivali pripojenje istočne Hercegovine Crnoj Gori.

Milan Šantić, jedan od četničkih vođa u Trebinju, izjavio je na tajnom sastanku sredinom srpnja 1942. da su svi četnici prožeti jednom idejom čekajući “svoj vaskrs, uspostavu Velike Srbije.”¹⁰³ Šantić je tom prilikom rekao da Hrvatsku neće nikad ni formalno priznati i da četnici svoje “prezrenje i gnušanje prema Hrvatskoj ne kriju.”¹⁰⁴ Međutim, rekao je i sljedeće: “Sa Hrvatskom saradivati ćemo samo na onim područjima gdje smo mi u apsolutnoj većini, ali ni tamo lojalno i iskreno. Mi za sada moramo imati dobre odnošaje s nezadovoljnicima katolicima i muslimanima, jer u slučaju potrebe da nedje izvršimo napad na Talijane, ili da napravimo kakvu sabotažu, treba nastojati da to ovi katolici i

---

¹⁰² Izvještaj Kotarske oblasti Trebinje VŽD od 16.7.1942. Radi se o zapisniku sa sastanka u Trebinju od 16.7.1942, na kojemu su bili zapovjednik vojne posade Tomislav Bosnić, zapovjednik Oružničkog krila Drobac i kotarski predstojnik Mahmud Mamić (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2260/42). U raspravi na navedenom sastanku rečeno je da je ministar Košak obećao Uljareviću da će vlada vrlo brzo dodijeliti srpskom stanovništvu veće količine hrane i pristupiti podizanju popaljenih i uništenih srpskih domova. Uljarević je pak obećao da će učiniti napore među pravoslavnim življem da se provede izmirenje pučanstva i učvrsti lojalnost prema NDH. Prilikom boravka ministra Košaka u Dubrovniku, veliki župan dr. Ante Buć zamolio je ministra da kod generala Dalmazza posreduje da se iz zatvora oslobode uhićeni internirani Hrvati, njih 150 iz kotara Metković, koji su upućeni u talijanski sabirni logor.

¹⁰³ Govor Milana Šantića, jednog od četničkih vođa, na povjerljivom sastanku o organizaciji, ciljevima i radu četničke organizacije. Trebinje, druga polovica srpnja 1942 (Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini: 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999: 304-305, dok. br. 63).

¹⁰⁴ Govor Milana Šantića u Trebinju u drugoj polovici srpnja 1942. godine (Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1941.-1945.* 304-305).

muslimani (čine, op. a.), kako bi ih predstavili kao nevaljance prema Talijanima, a time bi mi svoj položaj još bolje kod Talijana učvrstili.”¹⁰⁵ Ovu su taktiku četnici primjenjivali i optuživali simpatizere partizana da oni to čine.

Granicu prema Crnoj Gori oružane snage NDH nisu mogle držati pod kontrolom. Preko nje su slobodno prolazili crnogorski partizani, dolazeći u pomoć hercegovačkim partizanima, čime su poticali njihovu borbu. Nakon sloma partizana u Hercegovini, gospodari hercegovačko-crnogorske granice postali su četnici. Oni su, pod vodstvom Bajce Stanišića, slobodno ulazili u istočnu Hercegovinu. O tome predstojnik Kotarske oblasti Gacko izvještava VŽD: “Naše vlasti nijesu u mogućnosti vršiti direktnu kontrolu na granici kao ni u samom mjestu.”¹⁰⁶ Organi VŽD žale se višim organima da s tog područja ne mogu doći nikakvi podaci.¹⁰⁷ Disonantno, ali istinito zvuči da četnici kontroliraju granično područje NDH prema Crnoj Gori, a ne njezini graničari. Četnici su kontrolirali i vlakove, zaustavljali su ih na otvorenoj pruzi, legitimirali putnike, hapsili ih i odvodili u svoje komande, gdje su ih likvidirali. Život željezničara na pruzi Mostar-Dubrovnik postao je vrlo nesiguran.¹⁰⁸

Prema izvještaju Kotarske oblasti Gacko, saznaje se da nastane velika živost među pravoslavnim pučanstvom kad srpski oficiri dođu u Gacko. Ta se živost očituje pjevanjem “(...) protudržavnih pjesama ili izazivanjem, pa čak i ubistvima.”¹⁰⁹ Na području kojim su četnici ovladali počeli su po selima organizirati omladinu. Nju su novačili u svoje redove i vježbali u rukovanju oružjem. Začudo, četnici su se slobodno sastajali u većim mjestima, pa i u kotarskim sjedištima, gdje su donosili važne odluke koje su provodili u život na području na kojem su imali vlast. Sve te odluke bile su protiv suverenosti NDH i jasno, VŽD. Tako su se četnički prvaci s područja Trebinja sastali u Trebinju u stanu svećenika Vladimira Borića s istaknutim četničkim čelnicima Ilijom Trifunovićem Birčaninom, Milanom Šantićem, Slobodanom Kujačićem, dr. Lazom Markovićem te još nekim četničkim prvacima iz Trebinja. Raspravljali su o organizacijskim ciljevima i djelatnosti

¹⁰⁵ Govor Milana Šantića u Trebinju u drugoj polovici srpnja 1942. godine (Z. Dizdar, M. Sobolevski, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1941.-1945:* 304-305).

¹⁰⁶ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 24.6.1942. godine (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2348).

¹⁰⁷ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 24.6.1942. godine (fond VŽD, kut. 10, dok. br. 2348).

¹⁰⁸ Izvještaj Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu talijanskoj vojnoj komandi u Dubrovniku od 10.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 3245).

¹⁰⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 11.8.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2596).

četničke organizacije u Trebinju.¹¹⁰ Birčanin je u istočnu Hercegovinu stigao sredinom srpnja 1942. s okupiranog teritorija Dalmacije. S njim su bili pravoslavni svećenik Perović i novinar Šantić, te dva bivša jugoslavenska oficira u odori zrakoplovaca. U Bilećama je Birčanin održao govor četnicima rekavši: "Zahvaljujemo Vam se, junaci, što ste u ovim krajevima slomili komuniste i uništili krvave bande. Pozivam Vas da se pokoravate zakonima i ne nasjedate lažnim vijestima, da se i dalje borite protiv komunista."¹¹¹

Osilivši se, četnici su zajedno s Talijanima (kojima su pomagali slomiti partizane) 12. kolovoza 1942. opkolili selo Dretelj u čapljinskom kotaru. Bezobzirno su i nasilno otvarali vrata kuća, bilo u njima ukućana ili ne. Pretresom stanova tražili su oružje, a uz to psovali i vrijeđali poglavnika Antu Pavelića i NDH. Tom su prilikom uhitili dvojicu ustaša u prisustvu talijanskog satnika Umberta Calascibetta, zapovjednika 2. bojne 93. pješadijske pukovnije. O njihovoj se sudbini kasnije ništa nije znalo, vjerojatno su ubijeni. Potrebno je konstatirati da o ovom pretresu nisu obavijestili oružništvo VŽD, na čijem su teritoriju obavljali pretres.¹¹²

Uz svesrdnu podršku i pomoć talijanske vojne komande, četnici su se postupno organizirali. Uspjeli su postaviti oružničke postaje, rizničke straže, putare i lugare. U svakom je selu postojao odred četnika. Noću su iznenadnim upadima u oružničke postaje razoružavali oružnike NDH i postavljali svoje oružnike. U Gackom im je bilo sjedište za kotar Gacko, držeći pod svojom vlašću sva sela duž hercegovačko-crnogorske granice (područje od Korita - 12 km južno od Avtovca, do ispod Volujka - 14 km sjeveroistočno od Gacka), a ovladali su i putem od Gackog do Fojnice.¹¹³

Iz većine kotarskih oblasti dolazili su slični izvještaji VŽD. U njima se traži intervencija oružanih snaga NDH protiv četnika i pružanje pomoći nemoćnom i ugroženom hrvatskom i muslimanskom stanovništvu. Nažalost, pomoć nije dolazila niti su poduzimane ikakve oružane akcije koje bi obuzdale četnike. To je očito pokazalo nemoć vojnih i civilnih vlasti NDH. Na zahtjeve da se četnički postupci i nasilja spriječe, talijanske vojne vlasti su odgovarale da oni nisu četnici, već vojnici koji se bore protiv partizana pa im "ne treba prigovarati."¹¹⁴ Talijani nisu reagirali ni na tekst izvještaja Zapovjedništva oružničkog krila

---

¹¹⁰ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća (sjedište Trebinje) VŽD od 9.8.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2561).

¹¹¹ Izvještaj Kotarske oblasti Bileća VŽD od 16.7.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2563).

¹¹² Izvještaj Kotarske oblasti Čapljina VŽD od 19.7.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2583).

¹¹³ Zapovjedništvo oružničkog krila Bileća VŽD od 24.7.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2671).

¹¹⁴ Izvještaj Kotarske oblasti Bileća VŽD od 15.7.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2299).

Dubrovnik VŽD, u kojem između ostalog piše: “Antikomunističke i četničke bande, dobro nahranjene na kazanima talijanskih oružanih snaga, od istih plaćene, haraju po području kotareva Čapljina i Stolac, pljačkaju i ubijaju ljude nepriznajući uopće nikakvog vrhovništva NDH i danomice ga izvrgavaju ruglu i preziru, za svoja djela od nikog ozbiljno ne bivaju uzeti na odgovornost, iako ih naše vlasti obavještavaju (misli se na talijansku vojnu vlast, op. a.)”¹¹⁵

U Trebinju i ostalim kotarskim oblastima VŽD četnici su se toliko osilili da su donosili takve odluke koje su paralizirale razvoj gospodarstva na određenom području. Jedna od tih mjera bila je mjera njihovog zapovjedništva u Kotaru Trebinje o zabrani svim seljacima da svoje proizvode donose na gradsku tržnicu u Trebinju. Četnici su “isprebijali i povratili kućama”¹¹⁶ žene koje su donijele proizvode na tržnicu. Veliki župan župe Dubrava dr. Ante Buć nije imao snage da učini bilo što da spriječi provođenje navedenih četničkih odluka.

Eklatantan primjer nefunkcioniranja sigurnosnih organa VŽD zbio se u selu Lokvama 18. kolovoza 1942. Četnik i pripadnik Dobrovoljačke antikomunističke milicije Vaso Gutić skinuo je putnika Petra Mamića s kamiona i ubio ga. Gutić nije bio uhićen niti je odgovarao za počinjeni zločin. Talijanska vojna komanda i četnici mogli su postupiti u skladu sa zakonom. Redarstvo VŽD nije smjelo ili moglo to učiniti bez četnika i Talijana, iako se dogodilo na prostoru VŽD koja je tu po zakonu brinula o sigurnosti građana.¹¹⁷

Kotarska oblast Dubrovnik žalila se VŽD da je nemoguće slati oružničke ophodnje u Hercegovinu radi pronalaska ukradene stoke, jer su se cijela sela Hercegovine “(...) digla na pljačku i potpuno su naoružana, pa je nerazmjern odnos naših snaga prema pljačkašima i uspjeh bi bio dvojben.”¹¹⁸ Navedeno pokazuje da su domobranske i oružničke snage stacionirane na prostoru VŽD po snazi bile inferiorne četničcima. S obzirom na navedeno, vidi se da su četnici na području VŽD u kotarevima istočne Hercegovine imali stvarnu vlast u većem dijelu oblasti. Npr. na području Bileća, Gackog i Trebinja četnici su ovladali s tri četvrtine teritorija navedenih kotarskih oblasti.¹¹⁹ Bio je to čitav teritorij istočne Hercegovine u graničnom području prema Crnoj Gori, osim većih mjesta i gradova.

¹¹⁵ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 22.8.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2689).

¹¹⁶ Brzjav iz Trebinja VŽD od 9.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2864).

¹¹⁷ VŽD zapovjedniku Pješadijske divizije “Marche” od 18.8.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2965).

¹¹⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD od 18.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2979).

¹¹⁹ Izvještaj zapovjedništva Oružničkog krila Bileća VŽD od 24.8.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2774).

Općenito se može zaključiti da sigurnosna služba VŽD nije mogla osigurati red i mir na području VŽD. Stanje sigurnosti građana bilo je nepovoljno. Veliki dio oružničkih postaja zbog četnika je prestao djelovati. Prestale su obavljati službu oružničke postaje u Plani, Divinu, Umijancu (vod Bileća), Jaseniku, Kazancima, Šipovici (vod Gacko), Ljubinju i Vlahovićima (vod Trebinje), i mnoge druge. Sadržaj dokumenata iz kolovoza 1942. ukazuje da se stanje od partizanskog sloma pogoršalo, sve je bilo teže i gore. Do zuba naoružani četnici prolazili su ulicama gradova i sela pjevajući protuhrvatske pjesme, psujući i javno vrijeđajući poglavnika Antu Pavelića i državu, i to pod zaštitom tobožnjih saveznika Talijana. Radili su što su htjeli, tako da više nitko nije bio siguran za svoj život.¹²⁰ Četnici su svugdje isticali da ne priznaju hrvatsku vlast, a uz to činili mnogo zlodjela. Kad je financ Jozo Šimić oduzeo nekoj ženi 10 kg krijumčarenog duhana, došao je četnik, oduzeo mu duhan i vratio ga ženi, zatim je uzeo zabilješku od financa rekavši: “Što ti misliš, ovo nije država Hrvatska, već srpska.”¹²¹

Talijani omogućuju četnicima preuzimanje lokalne vlasti

Hrvatska vlast kao i hrvatsko i muslimansko stanovništvo VŽD bili su nezadovoljni talijanskom politikom prema četnicima zato što je ta politika pogoršala sigurnost građana VŽD. Stanovništvo je bilo s pravom zabrinuto i zastrašeno takvom talijanskom politikom. Četnicima se s razlogom nije vjerovalo da dalje neće nanositi štetu nesrpskom stanovništvu. Smatralo se da su Talijani svojom oružanom silom mogli obuzdati četnike i zaštititi Muslimane i Hrvate od njihovih zločinačkih postupaka, što oni nisu učinili.

Dok su se četnici naoružavali, Muslimanima i Hrvatima se oduzimalo oružje koje su držali za samoobranu. Talijanske vojne vlasti “(...) favoriziraju grčko-istočnjački živalj (pravoslavce, op. a.) u svakom pravcu, a također nastoje da se što veći dio naroda prikloni njima pod njihovom zaštitom. Ova favorizacija (Srba, op. a.) je češće na štetu našeg pučanstva, naročito što se tiče podjele hrane, stvaranja oružanih snaga, pružanja zaštite, povjerenja itd.”¹²² Krajem ožujka 1942. godine VŽD je posjetio državni tajnik Vjekoslav Vrančić. On je s velikim županom dr. Antom Bućom posjetio generala Dalmazza. U izvještaju o tom posjetu navodi se da su

¹²⁰ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik od 6.9.1942 (fond VŽD, kut. 12, dok. br. 2806).

¹²¹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 17.10.1942 (fond VŽD, dok. br. 3463).

¹²² Izvještaj VŽD MUP-u za ožujak 1942, bez prve stranice i datuma (fond VŽD, kut. 4, dok. br. 33).

“u razgovoru riješena mnoga viseća pitanja,” ali se ne navodi koja. Sigurno nisu bila riješena pitanja četničkog odnosa prema Hrvatima i Muslimanima, jer se u tom odnosu poslije odlaska Vrančića ništa nije promijenilo, stanje je ostalo kao i ranije.¹²³

Pišući o suradnji Talijana i četnika, povjesničar Frano Glavina konstatira: “Politička pozadina tog zbližavanja, organiziranja i naoružavanja četnika bila je destruktivna akcija u zaleđu neanektirane dalmatinske obale te iskorištavanje srpskog puka protiv NDH.”¹²⁴

Učvrstivši se na vlasti u lokalnim sredinama, otvorila su im se vrata za provedbu njihove politike etničkog čišćenja. Cilj im je bio očistiti istočnu Hercegovinu od Muslimana i Hrvata. U svezi s navedenim, predstojnik kotarske oblasti Gacko pisao je velikom županu da četnici sve više otuđuju teritorij velike župe od vlasti NDH, a da je rezultat takvog stanja taj da: “(...) četnici koji su najviše zagovarali priznanje NDH, sada kažu da Hrvatske više nema s ove strane Neretve.”¹²⁵ Početkom studenog 1942. zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća izvijestio je velikog župana da je lijeva obala Neretve potpuno očišćena od Hrvata, a cijelo područje kotara Stolac “(...) van je domašaja naših vlasti i pod vlašću je četnika.”¹²⁶ U Stocu nije bilo vlasti VŽD, niti su djelovali organi kotarske vlasti, a mnoge su oružničke postaje prestale djelovati. Predstojnik Kotarske oblasti izvijestio je velikog župana da je oblast potpuno nemoćna u suzbijanju neprijateljske djelatnosti četnika, a Talijani nisu vodili računa što oni ugrožavaju Hrvate i Muslimane. Kriminal se takvim stanjem širio na sve strane, jer nije bilo “jedinstvene građanske, vojničke i redarstvene vlasti. Pljačka se nemilice, naročito po selima, a ubija samo radi pljačke.”¹²⁷ Najviše se krala stoka.

Četnički zločini i nasilja

Preuzimanjem vlasti od strane četnika nastala je panika među hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Bojali su se svirepog postupka četnika, koji se

¹²³ Izvještaj VŽD MUP-u za ožujak 1942, bez prve stranice i datuma (fond *VŽD*, kut. 4, dok. br. 33). U izvještaju se navodi da je tom prilikom u čast Vrančića priređena intimna večera na kojoj su bila četiri generala talijanske vojske.

¹²⁴ F. Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944.«: 36.

¹²⁵ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 28.10.1942 (fond *VŽD*, kut. 13, dok. br. 3522).

¹²⁶ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća VŽD od 20.11.1942 (fond *VŽD*, kut. 13, dok. br. 3719).

¹²⁷ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 25.11.1942 (fond *VŽD*, kut. 13, dok. br. 3878).

pokazao posebno među ustanicima 1941. godine, a i u zločinima koje su dotad činili u hrvatskim i muslimanskim naseljima. Na području istočne Hercegovine četnička vlast je uvela nasilje “gdje svaki pokušava da se brzo i bez truda obogati ili barem omogući sebi bolji život. Poštenje i smisao za red i pravdu neposredno opadaju, a da se to ničim ne može zaustaviti.”¹²⁸ Predstojnik kotarske oblasti Stolac zaključuje da s ove strane Neretve više nema hrvatske vlasti. Stanje u Stocu je zaista bilo alarmantno. U jednom drugom dopisu predstojnik Kotarske oblasti Stolac navodi da u oblasti vlada kaos: “(...) krade se i pljačka na sve strane, svi bez razlike, osim što se ne krade Talijanima. Oni obećavaju u tom kaosu da će posredovati, ali ništa ne čine. Žive udobno i bezbrižno i raduju se pometnji koja vlada; što više nereda, njima bolje. Drže se kao da im je zadatak da kaos očuvaju i da on vlada samo među domaćim stanovništvom, bez razlike, a brižno se čuvaju da ne navuku koga protiv sebe; upravljaju prilikama tako da smo prisiljeni svi njima da trčkaramo i moljakamo ih, a ako oni što od toga trebaju, ne moraju moliti, svaki je prisiljen da ih zadovolji. Upadom četnika i oni su se okoristili, uzeli su žito, rasprodali oduzete konje, puše i prodaju duhan odbjeglih, a sad ovih dana teretnim samovozima dovlače crijep i drvenu građu sa preostalih napuštenih kuća u Dubravama između Stoca i Čapljine.”¹²⁹

Nisu pljačkali samo četnici, pljačkali su i talijanski vojnici naočigled svojih zapovjednika. Općenito se može utvrditi da je vlast NDH, pa tako i VŽD, kapitulirala pred Talijanima i četnicima, što se vidi iz sljedećeg: “(...) vlast četnika u općini Berković VŽD priznaje, i služi im samo da im tamošnjem stanovništvu osigurava

¹²⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 25.11.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 3878). Izvještaj završava konstatacijom “stanje je u svakom pogledu teško i državni uredi rade samo po cijenu pravljenja ustupaka četnicima, na što su vlasti prisiljene. Inače, ovako bez oružane sile bio bi nemoguć opstanak u Stocu za jedan jedini dan.” U izvještaju koji je Kotarska oblast Stolac uputila VŽD 23.10.1942. ističe se sljedeće: “Ova oblast posve je bez vlasti, nije uobće u stanju da ma gdje obavlja vlast, jedina je njena moć da dijeli po neko kilo žita. Ako ma gdje pokuša da prekršitelja uhvati za šiju, dolaze prijetnje ili intervencije četnika ili Talijana. Naši oružnici se ne smiju maknuti van stolačke čaršije, a u njoj mogu uredovati samo protiv ponekog pojedinca izbjeglice. Uobće ni jedan katolik ne smije pješke ići iz čaršije. Četnik pravoslavac može u Stocu, a naročito u selu ubiti koga god hoće osim Talijana, kao pseto, a da za to nikom ne odgovara. A o oduzimanju imovine da se ne govori. Takva je nesigurnost ovdje zavlada!” (Kotarska oblast Stolac VŽD od 23.10.1942, fond VŽD, kut. 13, dok. br. 3498/42).

¹²⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 18.12.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 4116). Ustaški tabor Ravno u pismu VŽD navodi sljedeće: “Na ovom području nekoliko sela je potpuno uništeno i opljačkano od četnika. Narod tih sela nalazi se u okolici kao izbjeglice pod tuđim krovovima, a mnogi od njih su iselili u razne krajeve naše domovine. Izbjeglice ovog kraja najviše muči prehrana koja je neredovita, jer im se ne dostavljaju potrebne namirnice. Svakodnevno su slučajevi smrti” (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 27/42 od 3.11.1942).

¹³⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 18.12.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 4116).

potrebnu hranu aprovizacijom. Nadzor nad njom uopće nije bio moguć.¹³⁰ Nadzor nad četničkom vlašću nije bio moguć jer oni nisu dozvoljavali organima VŽD da ulaze u njihovo područje. Nije bilo tako samo u općini Berković, već i u svim općinama istočne Hercegovine u kojima su vladali četnici. Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća izvijestilo je nadležne organe VŽD da je u Bileću 15. studenog došlo do smjene dotadašnje vlasti u kotarskoj oblasti. Zamjenik predstojnika Kotarske oblasti Bileća Emanuel Samardžija, po narodnosti Hrvat, predao je dužnost činovniku kotarske oblasti Bileća Nedjeljku Janjatoviću, Srbinu.¹³¹

Četnici nisu samo pljačkali, terorizirali i zlostavljali hrvatsko i muslimansko stanovništvo, oni su ih i ubijali. Četnici su u lipnju 1942. godine izvršili pokolj Muslimana u općini Ljubinja. Dana 15. lipnja “poklali su i bacili u jamu” 62 muškaraca i žena i petero djece.¹³² Osim navedenog, četnici su bacili u jamu, nakon što su ih spalili petrolejem, 14 muškaraca i žena, a šest bačenih se spasilo.¹³³ U ovom groznom zločinu četnici su zvjerski napali Ahmedu Šeraku, “prije nego što su ga umorili *odrli kožu* i grozno ga mučili. Isto tako iznakazili su nožem Murata Malahodžića.”¹³⁴ O ovom zločinu Općinsko poglavarstvo Ljubinja izvještava Kotarsku oblast Ravno 19. lipnja 1942, Kotarska oblast Ravno VŽD 22. lipnja 1942, a VŽD Zapovjedništvo 6. armijskog korpusa 16. lipnja 1942. Četnici su ovaj pokolj izvršili čim su ušli u Ljubinja, nakon što je to mjesto napustila talijanska vojska. Ljubinjanski pokolj stvorio je paniku u Stocu, jer su i tamo četnici prijetili da će “(..) brzo doći njihov Vidovdan” (28. 6.).¹³⁵ Vijest o zločinu javile su osobe koje su se uspjele izvući iz jame. “Kad se tražilo da se bačeni iz jame izvade i pokopaju, četnici su dozvolili samo četvorici muslimana iz Stoca i talijanskim vojnicima da iste izvade iz jame i pokopaju. Izvađena je 31 (osoba, op. a.), 27 žena i 4 muškarca, od tog broja 3 ih je uspjelo izaći iz jame, a dvije žene su iz jame izvađene...”¹³⁶

¹³¹ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća VŽD, od 25.11.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 3805).

¹³² Z. Dizdar, M.Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945:* 296, dok. br. 59.

¹³³ Z. Dizdar, M.Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945:* 297, dok. br. 59.

¹³⁴ Z. Dizdar, M.Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945:* 297, dok. br. 59.

¹³⁵ Izvještaj VŽD Zapovjedništva 6. armijskog korpusa talijanske vojske od 16.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 1967/42); Kotarska oblast Ravno VŽD od 22.6.1942 (kut. 9, dok. br. 2075/42) i Općinsko poglavarstvo Ljubinja Kotarskoj oblasti Ravno od 19.6.1942 (kut. 9, dok. br. 2074/42).

¹³⁶ Izvještaj Općinskog poglavarstva Ljubine Kotarskoj oblasti Ravno od 19.6.1942 (fond VŽD, kut. 9, dok. br. 2074/42).

Velikom županu stigao je u prosincu brzovjav kojim se obavještava da su četnici u noći između 1. i 2. prosinca 1942. napali selo Višice i izvršili pokolj tamošnjeg stanovništva. Broj žrtava nije naveden, ali se navodi da su četnici zaklali 16 osoba, jednu teško ranili, a da je šteta od pljačke neprocjenjiva.¹³⁷

Stanovništvo kotareva istočne Hercegovine počelo je bježati iz svojih domova već 1941. To se nastavilo i 1942. godine, i to naročito u drugoj polovici 1942. kada su četnici preuzeli vlast na nekim područjima VŽD. Iz Kotarske oblasti Stolac javljaju velikom županu da ni u jednom “od sela istočno od Stoca nema više katolika ni muslimana: Gornja i Donja Bitonja, Gornji i Donji Poplat, Komanje Brdo, Basilije i Njivice ostali su bez katolika i muslimana. Jučer su zadnje muslimanske obitelji iz sela Kamenjeg Brda došle u Stolac u izbjeglištvo, ne mogavši više snositi da im se pljačka imovina, stoka, da ih se izaziva ili noću uznemiruje.”¹³⁸ Izbjeglice su očekivale dolazak hrvatske vojske da ih zaštiti, međutim uzalud su očekivale, vojska ih nije došla zaštititi. O tome je predstojnik Kotarske oblasti Stolac pisao velikom županu: “Nemamo odvažnosti da narod i dalje uvjeravamo u dolazak i uzmemo moralnu odgovornost za posljedice koje dođu, uslijed promašenih nada i pogrešnog stava i držanja pojedinaca i našeg svijeta koji vojsku očekuje.”¹³⁹

Četnička nasilja i zločini do kraja 1942. nisu se smanjivali, a ni međunacionalni odnosi se nisu smirivali. Pravoslavno stanovništvo sve se više ograđivalo od Hrvata i hrvatskih vlasti, kotarevi Stolac, Ravno i Nevesinje od njih su skoro potpuno očišćeni. “Pravoslavni živalj traži izgon Hrvata iz svih kotareva s istočne strane Neretve. Ohrabreni su uspjesima u Stocu i drugim mjestima, napadaju sve što je hrvatsko...”¹⁴⁰ Pravoslavno pučanstvo, a posebno četnici, progonili su

¹³⁷ Brzovjav iz Čapljine od 2.12.1942 (fond VŽD, kut. 13. dok. br. 3839). Četnici su 28.11.1942. zaklali Jovanku Žarak iz sela Gajica-Trnčine kad je branila da joj odvedu stoku. Još krajem travnja 1942. četnici su u općinama Domanovići i Aladinići počinili težak zločin. Ubili su četiri muškarca, 17 žena i 23 djece te druge neutvrđene osobe (izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 24.7.1942; fond VŽD, kut. 14. dok. br. 33/42). U studenom 1942. četnička komanda na području Bileća uhitila je 25 svojih članova koji su pljačkali i palili sela Kijev Do, Golubinac, Bjeliniće i Čvaljina (izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileće VŽD od 18.11.1942; fond VŽD, kut. 13. dok. br. 3804).

¹³⁸ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 22.10.1942 (fond VŽD, kut. 13. dok. br. 3477).

¹³⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac VŽD od 23.10.1942 (fond VŽD, kut. 13. dok. br. 3498). U izvještaju iz Kotarske oblasti Ravno vidljivo je drugačije stanje. Tamošnje stanovništvo, po nacionalnosti Hrvati, uspjelo se oduprijeti četnicima. U izvještaju ustaškog tabora Ravno velikom županu javljaju da se Hrvati uporno brane pred najездom ranijih partizana, a danas pljačkaško-četničkih bandi. Kaže se da su do danas uspjeli sačuvati domove, kojih ima 600, ali da su iz njihovih sela četnici uspjeli otjerati nekoliko tisuća grla razne stoke milijunske vrijednosti, ali i da često ima ljudskih žrtava (dopis Ustaša-Hrvatski oslobodilački pokret, Tabor Ravno VŽD od 3.11.1942; fond VŽD, kut. 13. dok. br. 27).

¹⁴⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Gacko VŽD od 27.10.1942 (fond VŽD, kut. 13. dok. br. 3553/42).

i Muslimane, iako su im prethodno obećali da ih neće progoniti.¹⁴¹ Prema izvještaju Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća o međunacionalnim suprotnostima, u Kotarskoj oblasti Gacko se već “(...) otpočelo na smirivanju strasti i na obostranom zbližavanju Hrvata i pravoslavaca, sela su jednima i drugima dala riječ da se neće dirati i napadati, neki su i povratili otetu imovinu.”¹⁴² U tome je donekle bila iznimka Kotarska oblast Trebinje, iz koje nisu dolazile onakve vijesti o četnicima kao iz ostalih kotareva VŽD (Bileća, Gacko, Stolac, Čapljina, Ravno i Dubrovnik). Dakako, četnici nisu djelovali ni u kotaru Dubrovnik, iako su mnogi njihovi čelnici u to vrijeme boravili u Dubrovniku.

Zaključak

Velika župa Dubrava 1942. godine nije funkcionirala kao državna upravna oblast koja vodi cijelu građansku upravu u svom resoru, kako je to bilo određeno pozitivnim propisima Nezavisne Države Hrvatske. Ona je talijanskom reokupacijom Druge zone početkom rujna 1941. godine izgubila praktički svu civilnu vlast, a posebno djelatnost civilne uprave i kompletnih sigurnosnih poslova. Njezini su sigurnosni organi bili uvelike lišeni samostalnosti. To je navodno učinjeno da se uspješnije suzbiju pobune, ustanci i diverzijska aktivnost protivnika postojećeg sustava vlasti. Sve navedeno učinjeno je radi obrane jadranske obale od neprijateljskog napada s mora i, u vezi s tim, otklanjanja opasnosti da se pobunjenici spuste do mora i posluže neprijatelju sila Osovine. Međutim, reokupacija je imala koristiti i za talijanske imperijalističke interese na Balkanu. Zato je Nezavisna Država Hrvatska smetala talijanskoj politici, što se najbolje može uočiti u paktiranju s četnicima i idejama da se područje istočne Hercegovine s Dubrovnikom pripoji Crnoj Gori. Talijani su, očito, namjerno podrivali Nezavisnu Državu Hrvatsku. Politička pozadina zbližavanja Talijana s velikosrpskim nacionalistima-četnicima može se smatrati destruktivnom akcijom u zaleđu neanektirane dalmatinske obale te iskorištavanjem srpskog stanovništva protiv Nezavisne Države Hrvatske.

¹⁴¹ Oružničko krilno zapovjedništvo VŽD od 5.11.1942 (fond VŽD, kut 13, dok. br. 3719).

¹⁴² Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća VŽD od 19.12.1942 (fond VŽD, kut. 13, dok. br. 4055/42). Zapovjednik satnik Drobac u izvještaju između ostalog kaže: “Došao sam u dodir s predstavnicima pravoslavaca, duhovnim vođom Markom Popovićem, umirovljenim majorom bivše jugoslavenske vojske, i Lajović Markom. Oba rade na zbližavanju Srba i Hrvata, smirenju i stišavanju duhova i da su spremni surađivati s našim vlastima. Sastao sam se i s Abidom Prgudom, ranijim zapovjednikom gatačke milicije koji je svojevrjemenom nastojao da gatačka milicija bude organizirana po uzoru na Dobrovoljačku protukomunističku miliciju (četnike), ali nije uspio zahvaljujući svijesti gatačkih muslimana.”

Partizani, oružana snaga Narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Hercegovini, početkom 1942. godine snažno su ojačali, odvojili su se od četnika (koji su kolaborirali s Talijanima), postali su jedina snaga koja je pružala otpor snagama okupatora, a još više snagama Nezavisne Države Hrvatske. Partizani su u prvoj polovici 1942. godine ovladali znatnim teritorijem Velike župe Dubrava, na kojem su stvorili svoju vlast koja je bila negacija vlasti Velike župe Dubrava. Zbog stalnih prekida željezničkog prometa, opsade gradova i utvrđenja, nesigurnosti prometa na cestama itd. partizani su uvelike onemogućavali i ograničavali ionako suženu vlast Velike župe Dubrava.

Kad su partizani sredinom ljeta 1942. u istočnoj Hercegovini svladani, teritorij istočne Hercegovine bio je oslobođen čestih oružanih sukoba. Izgledalo je da je talijanska vojska, s domobranima, ustašama i četnicima, svladavanjem partizana uspjela osigurati mir i uvesti sigurnost na području Velike župe Dubrava u istočnoj Hercegovini. Međutim, tada se javio novi remetilački faktor u Velikoj župi, a to su bili četnici. Njima su Talijani predali osvojeno partizansko područje da guše buduće pobune komunista-partizana, a oni se povukli od borbe. Nažalost, mira nije bilo. Četnici su nastavili progone muslimana i katolika, vršili nove pokolje, etničko čišćenje, uveli strah. Utvrđeni gradovi, uglavnom kotarska središta i druga mjesta, postala su utočišta brojnih izbjeglica, gladnih, bosih i golih. Tako su četnici, poslije partizana, na prostoru Velike župe Dubrava učvrstili svoju vlast, koja nije priznavala vlast Velike župe Dubrava, pa tako ni Nezavisne Države Hrvatske. Oni su na tom prostoru širili hegemonističku velikosrpsku politiku, raspirujući međunacionalnu mržnju među stanovništvom. Tako je velika župa Dubrava ušla u 1943. s novim velikim gospodarskim i političkim problemima.

VELIKA ŽUPA DUBRAVA BETWEEN ITALIANS, CHETNIKS AND PARTISANS IN 1942

FRANKO MIROŠEVIĆ

Summary

Velika župa Dubrava, in which Dubrovnik came to be administratively connected with the Herzegovinian hinterland for the first time, was unable to exercise its authority throughout the territory, the reasons for this being manifold. In the summer of 1941, a massive uprising of the Serbian population took place, while in September of the same year Italian troops reoccupied Zone II, and thus limited the already unstable sovereignty of the Independent State of Croatia (NDH). The author discusses the conditions within the Communist-led partisan movement, the evolution of the partisan-Chetnik relations, and the collaboration of the Italian Chief Command with that of the Chetniks in 1942, as well as the repression and terror carried out by the Chetniks (with Italian support) against Croatian and Muslim population of eastern Herzegovina on the territory of *Velika župa Dubrava*.

